

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2015

Michaela Šrytrová

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Katedra Archeologie

Pohřby žen ve starším pravěku Čech

Bakalářská práce

Autor: Michaela Šrytrová

Studijní program: B7105 Historické vědy

Studijní obor: Archeologie

Vedoucí práce: Mgr. Jan Turek

Hradec Králové

2015

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Zadání bakalářské práce

Autor: Michaela Šrytrová

Studijní program: B7105 Historické vědy

Studijní obor: Archeologie

Název závěrečné práce: Pohřby žen ve starším pravěku Čech

Název závěrečné práce v AJ: The Female Burials of the Bohemia Early Prehistory

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Stručný obsah: Na základě publikovaných dat se autorka zaměří na vytvoření databáze sledující měnící se charakteristiky ženských pohřbů v období od neolitu po střední dobu bronzovou. Na základě vlastní kompilace dospěje k dílčím interpretačním závěrům

Metody zpracování: Databáze, analýza, interpretace

Literatura: Zápotocká: Pohřební ritus českého neolitu; Neústupný: Archeologie pravěkých Čech

Garantující pracoviště: Katedra archeologie, Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Jan Turek

Konzultant:

Oponent:

Datum zadání závěrečné práce: 12. 9. 2012

Datum odevzdání závěrečné práce: 5. 1. 2015

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 5. 1. 2015

Poděkování

Děkuji vedoucímu své bakalářské práce Mgr. Janu Turkovi za ochotu, trpělivost a čas, který mi věnoval a především doc. PhDr. Jaromíru Kovárníkovi, CSc. za rady a pomoc při závěrečné konzultaci mé bakalářské práce.

Anotace

ŠRYTROVÁ, Michaela. *Pohřby žen ve starším pravěku Čech*. Hradec Králové: Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2014. Bakalářská práce.

Práce se zabývá dějinami staršího pravěku především se zaměřením na pohřební ritus žen a s ním spojenou problematikou sociální diferenciaci a společenského postavení žen v komunitách neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové. Cílem práce je, na základě publikovaných dat, vytvořit databázi a sledovat měnící se charakteristiky ženských pohřbů v období od počátku neolitu po začátek doby bronzové. Vedle teoretických kapitol spadají do obsahu práce i kapitoly praktického rázu na základě databáze získané z publikovaných dat. Na základě těchto výsledků byla vypracována závěrečná interpretace.

Klíčová slova: pravěk, neolit, eneolit, gender, pohřbívání, žena v pravěku, Čechy.

Annotation

ŠRYTROVÁ, Michaela. The Female Burials of the Bohemia Early Prehistory. Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 2014. Bachelor Degree Thesis.

The work deals with the reconstruction of earlier prehistory mainly focusing on the burial rite of women and problems associated with social differentiation and social status of women in the communities of Neolithic, Eneolithic and beginning of the Bronze Age. The goal is based on published data processed within a database tracking the changing characteristics of female burials from the early Neolithic period to the beginning of the Bronze Age. In addition to the theoretical chapters within the content of work and chapter practical one based on a database derived from published data. On the basis of these results a final interpretation was established.

Keywords: Prehistory, Neolithic, Eneolithic, gender identities, burials, women in Prehistory, Bohemia.

Obsah

Úvod.....	11
1. Nástin tématu	12
2. Historie výzkumu.....	13
2.1. Neolit	13
2.2. Eneolit.....	16
2.3. Starší doba bronzová.....	17
3. Kritika a přehled pramenů.....	19
4. Neolit.....	20
4.1. Společnost.....	20
4.2. Pohřební ritus neolitu.....	20
4.2.1. Kultura s lineární keramikou	22
4.2.1.1. Trmice, okr. Ústí nad Labem	24
4.2.2. Kultura s vypíchanou keramikou.....	24
4.2.2.1. Praha-Bubeneč	25
4.2.2.2. Miskovice, okr. Kutná hora	26
4.2.2.3. Plotiště nad Labem, Předměřice nad Labem, okr. Hradec Králové...27	
4.2.2.4. Praha-Ruzyně.....	27
4.2.3. Kultura lengyelská.....	29
4.2.4. Pohřební ritus závěru mladšího neolitu až časného eneolitu.....	30
5. Eneolit	32
5.1. Společnost.....	32
5.2. Pohřební ritus eneolitu.....	33
5.2.1. Časný eneolit	33
5.2.1.1. Michelsberská kultura.....	34
5.2.2. Starší eneolit	35
5.2.2.1. Kultura nálevkovitých pohárů.....	35
5.2.3. Střední eneolit.....	37

5.2.3.1. Badenská kultura.....	37
5.2.3.2. Řivnáčská kultura.....	39
5.2.3.3. Kultura kulovitých amfor.....	40
5.2.4. Mladší eneolit	40
5.2.4.1. Kultura se šňůrovou keramikou.....	42
5.2.4.2. Kultura zvoncovitých pohárů.....	46
5.2.4.2.1. Tišice, okr. Mělník	50
5.2.4.2.2. Kobyličky, okr. Praha.....	50
5.2.4.2.3. Tuněchody, okr. Chrudim	51
5.3. Gender.....	52
6. Starší doba bronzová.....	54
6.1. Únětická kultura.....	54
7. Cíl a metoda práce.....	56
8. Databáze – struktura.....	57
9. Analýza	60
9.1. Shrnutí výsledků	60
10. Syntéza výsledků pohřebního ritu žen od neolitu do starší doby bronzové.....	68
11. Závěr	71
12. Použité prameny a literatura	73
13. Přílohy.....	79

Zkratky

aj. – a jiné
atd. – a tak dále
ed. – editor
n/L., n. Lab. – nad Labem
obr. – obrázek
okr. – okres
př. Kr. – před Kristem
př. n. l. – před naším letopočtem
tzv. – takzvaně

Zkratky světových stran

S – sever
V – východ
J – jih
Z – západ
JV – jihovýchod
JZ – jihozápad
SV – severovýchod
SZ - severozápad

Úvod

Ve své bakalářské práci se zabývám problematikou sociální diferenciaci na základě studia publikovaných pohřebních nálezů se zaměřením na ženské pohlavy v archeologických kulturách období neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové. Neolit se datuje od roku 5600 do roku 4500 před naším letopočtem a jeho začátek je vymezen kulturou s keramikou lineární, přes kulturu s keramikou vypíchanou až k lengyelské kultuře. Období eneolitu je časově ohraničeno 4500-2300 před naším letopočtem a je rozdělen na etapy, na časný, starší, střední a mladší eneolit. Do časného eneolitu spadá konec lengyelské kultury, počátek jordanovské kultury, michelsberská kultura a schussenriedské džbány. Do staršího eneolitu patří kultura nálevkovitých pohárů a bolerázský typ. Střední eneolit zahrnuje badenskou, řivnáčskou, jevišovickou, chamskou, bošáckou kulturu a mladší fázi kultury kulovitých amfor. Do poslední etapy mladšího eneolitu spadají kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitými poháry. Počátek doby bronzové je vymezen kulturou únětickou, která spadá do let 2300-1750 př. n. l.

Cílem předkládané práce je studium pohřebních nálezů v publikacích, z něhož bude představen obraz o způsobu a formě pohřbívání společností v neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové. Ženské zastoupení ve společnosti bude moci být vymezeno díky charakteristice pohřebních praktik.

Práce je rozdělena na 2 části, teoretickou a praktickou, tedy analýzu. V první části teoretické jsem se pokusila shrnout výsledky dosavadního výzkumu a studia způsobu pohřbívání v neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové v dostupných publikacích. Dále také poukazuji na problematiku a výzkum sociálních struktur i genderu v pravěkých společnostech. Druhá část je zaměřená na výzkum pohřebních nálezů celého období neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové na českém území. Dále je popsána vytvořená

databáze a následně na to výsledky analýzy se zaměřením na pravidla ve způsobu pohřbívání žen a na prvky pohřebního ritu.

1. Nástin tématu

Téma variability pohřebního ritu je v archeologickém výzkumu značně frekventované. Autoři svých článků či publikací se vždy zmiňují o způsobech pohřbívání jak v neolitu tak i v eneolitu a počátku doby bronzové v závislosti na proměnách společnosti. Neolit, eneolit a počátek doby bronzové je dlouhé období, ve kterém se prostřídalo mnoho archeologických kultur, z nichž každá měla nějaké své specifikum. Ať už se to týkalo stylu keramiky, zbraní či zmíněného způsobu pohřbívání.

Pravěcí zemědělci ve střední Evropě své předky pohřbívali nejprve kostrově a v pozdějším období se přidalo i žárové pohřbívání. Lidé v pravěku odlišovali muže a ženu jako odlišné bytosti. Začátek neolitu jako hospodářské revoluce posunul muže a ženu do jiných společenských postavení. Z lovců a sběračů se postupně stali zemědělci. Typická mužská činnost bylo zajišťování potravy, tedy obstarávání polí a dobytka a ženská typická činnost byla rodinného typu, jako starání se o děti, vaření, šití atp. Od těchto odlišných činností se pak odvíjely způsoby jejich odlišného pohřbívání. Kostrové pohřby ve skrčené poloze představovaly muže orientované hlavou na jednu světovou stranu a jednom boku či ženy orientované na odlišnou světovou stranu a ležely na druhém boku. Hroby obsahovaly typické přídavky taktéž odlišné podle pohlaví, jako jsou u mužů převážně zbraně a nástroje a u žen ozdoby a šicí náčiní. Obě pohlaví mívala společný přídavek keramiky.

Z těchto určitých poznatků se v této práci budu soustředit na rozdíly mezi muži a ženami, abych pak mohla jasně charakterizovat ženský element.

2. Historie výzkumu

O variabilitě způsobů pohřbívání neolitu, eneolitu a na počátku doby bronzové bádala velká řada archeologů. Analyzována byla rovněž struktura společnosti, která je podstatná, a odvíjí se od ní pohřební zvyklosti kultur v obou sledovaných obdobích. Následující kapitola shrnuje současný stav bádání o této problematice.

2.1. Neolit

Od počátku odborného zájmu byl v Čechách konstatován rozpor mezi počtem sídlištních nálezů a dokladů pohřbívání. J. L. Pič (1899) uvedl ve svém seznamu lokalit v „Pokolení skrčených koster“ pouze 2 naleziště s neolitickými hroby (Pavlů ed. – Zápotocká 2007). V počátečním období vědeckého zájmu, které lze datovat zhruba od konce 19. až do poloviny 20. století, byl neolit nejprve uznán jako samostatné historické období, A. Stocký (1926) zaznamenal ve své první syntéze české doby kamenné 11 lokalit s kostrovými pohřby s keramikou lineární, 14 lokalit s keramikou vypíchanou a 4 lokality s keramikou lengyelskou (Pavlů ed. – Zápotocká 2007, 10). První moderní syntéza českého pravěku již na počátku 20. století, kterou sepsali K. Buchtela a L. Niederle v roce 1910, shrnula výsledky teoretického bádání. Autoři v této studii zastávali myšlenku, že zdaleka ne ve všech obdobích pravěku bylo běžné pohřbívání do země. Byla vypracována podrobnější vnitřní chronologie, především v podobě progresivního třístupňového třídění v publikaci J. A. Jíry z roku 1910 (Jíra 1910).

Kultura s vypíchanou keramikou byla rozpoznána již koncem 19. století. Na počátku 20. století a to zvláště na základě českých nálezů bylo rozpoznáno správně i její chronologické postavení vůči keramice lineární. Ve 20. a též 30.

letech pak vznikala první třídění této kultury (*Pavlu ed. – Zápotocká 2007, 12*). Teprve v této době byla následnost kultury s vypíchanou keramikou po kultuře s lineární keramikou potvrzena i v sousedním Německu. Do tohoto období se J. L. Pič domníval, že kultura s lineární keramikou a kultura se šňůrovou keramikou pochází se stejného období. Více než 2 000 let rozdíl mezi kulturami prokázali až později badatelé jako J. Palliardi a J. A. Jíra (*Turek 2005c, 183*). Jaroslav Palliardi objevil první pozůstatky lengyelské kultury na Moravě na konci 19. století. V Čechách se této kultuře jako první věnoval Bohuslav Novotný. Současně s vypíchanou keramikou se touto kulturou zabývala i Marie Zápotocká a později i Miloš Vávra. Od samého počátku vydělení období neolitu jako samostatné epochy ve vývoji lidstva se jevil rozpor mezi počtem sídlištních objektů a počtem zjištěných viditelných dokladů pohřbívání. V roce 1931 prozkoumala L. Horáková-Jansová první větší pohřebiště z období keramiky vypíchané na našem území a to v Praze-Bubenči. Při jeho publikaci z roku 1934 (*Horáková-Jansová 1934*) se zamýšlela i nad významem nového, dosud v neolitu nepoužívaného způsobu pohřbívání – kremace.

Poválečné období přináší počátek období historické analýzy pramenů a jejich interpretace, což se projevilo v široce historicky pojatých pracích. První poválečný seznam pohřbů z celého Československa registroval v Čechách 43 lokalit s pohřby s keramikou lineární a 42 lokalit s keramikou vypíchanou. Došlo k rozšíření terénních aktivit a realizaci rozsáhlých výzkumných projektů v lokalitách Bylany u Kutné Hory a Březno u Loun. O tyto nové nálezy a kritická hodnocení starších nálezů se opíraly nové chronologické systémy pro lineární i pro vypíchanou keramikou. Nejstarší lineární keramika byla vyčleněna jako samostatný vývojový stupeň. Monograficky byl zpracován i pozdní šárecký stupeň (*Vencl 1961*). Základem historické interpretace českého neolitu byla teorie jeho propojení s vývojem v Karpatské kotlině a v oblastech dále na jihovýchod na Balkán a do Anatólie (*Pavlu ed. – Zápotocká 2007, 10-12*).

Nejstarší stupeň kultury s lineární keramikou byl považován za výsledek první kolonizace našich zemí z oblasti geneticky příbuzných skupin v uvedených územích. Střední stupeň odráží první přelom v kulturním vývoji střední Evropy. Další vlna kolonistů měla do Čech dosáhnout v mladším stupni, a to nejen klasickou cestou z Moravy do východních Čech, ale také z Podunají do jižních a západních Čech. Historickým přelomem v Evropě byl nástup mladého neolitu, který se v Čechách projevil vznikem shodné kultury s keramikou vypíchanou. Vyvíjela se současně s novou lengyelskou kulturou ve středním Podunají. Vývoj končí v pozdně lengyelském horizontu českého neolitu s keramikou nezdobenou a pohárovými tvary. V 60. a 70. letech byly prozkoumány nesoučasné skupiny kostrových i žárových pohřbů v Plotištích nad Labem u Hradce Králové a doposud největší birituální pohřebiště v Miskovicích na Kutnohorsku (*Zápotocká 1998*).

Období na sklonku 20. století je charakterizováno útlumem systematických terénních aktivit v Čechách, kvůli nedostatku finančních zdrojů a v 90. letech pod vlivem nových archeologických teorií preferujících nedestruktivní formy výzkumu. Bádání se soustředilo na zpracování a vyhodnocení nahromaděných nálezů (*Vokolek 1993*). Byly publikovány další výzkumy – Březno, Holohlavy, Plotiště n. Lab., Miskovice, Mšeno a uzavřen materiálový projekt bylanských katalogů, sepsaný I. Pavlů a M. Zápotockou. Po čtvrt století byla odkryta žárová pohřebiště v Tišicích, okr. Mělník (J. Turek) a Horoměřicích u Prahy (J. Beneš), v Květnici, okr. Praha-východ (L. Špaček a P. Snítily). V roce 1998 bylo vydáno shrnutí poznatků o pohřebním ritu v českém neolitu (*Zápotocká 1998*).

Na počátku 21. století se projevila vlna investorských výzkumů i na rozsáhlých neolitických nalezištích v různých regionech. Ve východních Čechách byla prozkoumána lokalita Jaroměř, ve středních Čechách Praha-Krč

(L. Smejtek), Praha-Ruzyně, Hostivice (I. Pleinerová a M. Zápotocká), Horoměřice a Květnice, v západních Čechách Litice a Křimice (M. Metlička). V severních Čechách šlo o lokalitu Turnov (J. Prostředník).

V Čechách dnes je zaznamenáno 52 pohřebních lokalit s keramikou lineární, 59 se zdobenou fází a 25 s pozdní nezdobenou fází vypíchané keramiky, dále 18 lokalit s hroby z pozdně lengyelského období (*Zápotocká 1998*).

2.2. Eneolit

Práce J. Palliardiho na počátku 20. století říká, že hlavní kulturní skupiny následovaly postupně po sobě. Ve 20. letech 20. století se A. Stocký a J. Schránil zabývali kulturou se šňůrovou keramikou a kulturou se zvoncovitými poháry, jejichž následovníky ve výzkumu KZP byli J. Böhm a L. Hájek. Velký počet archeologických akcí v meziválečném období registrovali archeologové, například Jan Axamit, Eduard Štorch, Josef Antonín Jíra, Ladislav Hájek a jiní. Označení eneolit se u nás začalo používat na začátku 2. světové války (J. Böhm). V poválečném období nastal pokles archeologických nálezů. Zapříčiněno to mohlo být především velmi nízkým zájmem veřejnosti. Kolem 50. let odborníci věnující se archeologii se podíleli na vybudování dnešního ztvárnění eneolitu v Čechách. Byli to Miroslav Buchvaldek, Norbert Mašek, Václav Moucha, Evžen Neustupný, Emilie Pleslová-Štiková a Milan Zápotocký. Přesné vybudování relativní chronologie bylo tehdejším hlavním zájmem, pak též poznávání typologie i periodizace jednotlivých eneolitických skupin. V 70. letech téhož století editovali R. Pleiner a A. Rybová velkou syntézu celého pravěku s názvem *Pravěké dějiny Čech*. V té samé době se uskutečnily první nálezy kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitými poháry z Prahy Holešovic. Poté narůstal zájem o tyto pravěké nálezy a rovněž s ním se rozrůstaly sbírky. V Evropě mělo bádání archeologů ohlas, důkazem

jsou hojné citace a napodobování prací. Miroslav Buchvaldek vypracoval chronologii šňůrové keramiky. Emilie Pleslová-Štiková s Milanem Zápotockým sepsali práce o nálevkovitých pohárech. Evžen Neustupný a jeho periodizace celku eneolitu, periodizace kultury bádenské, kulových amfor a absolutní chronologie byla shrnuta v publikaci pod názvem Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit. Chronologie kultury únětické, vypracovaná Václavem Mouchou, ohraničuje konec eneolitu (*Neustupný ed. 2008*, 11-12).

Studie V. Matouška a J. Turka s V. Černým srovnávají a interpretují pohřební ritus kultur šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů (*Neustupný ed. 2008*, 156; *Turek 2005*, 267). Shrnutí poznatků o kultuře se zvoncovitými poháry v celé Evropě vypracoval J. Turek.

2.3. Starší doba bronzová

První výzkum ze starší doby bronzové začal v roce 1843 mezi Mšenem u Mělníka a Mladou Boleslaví. Další výzkum proběhl v Libčanech ve východních Čechách roku 1845 pod vedením J. Kašpara (*Jiráň 2008*, 18). V roce 1879 bylo prokopáno nejvýznamnější pohřebiště u Únětic u Prahy Čeňkem Rýznerem, který pojmenoval únětickou kulturu. Dále se terénní aktivity rozvíjeli díky J. L. Pičovi, Václavu Schmidtovi a Janu Felcmanovi. Prozkoumali množství únětických hrobů, například v Holubicích, Lotouši či Velkých Přílepech-Kamýku. V jižních Čechách působil J. N. Woldřich a nálezy publikoval H. Richlý (*Jiráň 2008*, 18). Na přelomu 19. a 20. let začaly být publikované nálezy zkracovány, což vedlo ke ztrátě informací. Počátkem 20. let 20. století Josef Antonín Jíra zkoumal pohřebiště staršího období v Bubenči (*Smejtek 2005*, 370). Kostrové hroby únětické kultury zachraňoval na počátku 20. století L. Domečka, J. Felcman, V. Diviš a J. Koudelka s A. Stockým. B. Dubský prokázal osídlení ze starší doby bronzové v jižních Čechách. Ve 30. letech byly důležité pro výzkum starší doby bronzové

v severozápadních Čechách práce H. Preidela pro Mostecko a Chomutovsko, J. Simbrigerova pro Ústecko, J. Michela pro Děčínsko a G. Laubeho pro Bílínsko. Počátky teoretického bádání o únětické kultuře položil J. Schránil. Pokus o synchronizaci únětické kultury s ostatními kulturami uskutečnil J. Böhlm, který se také věnoval teritoriálnímu rozšíření únětické kultury. Formování současného stavu jejího poznání se ujali absolventi poválečných seminářů Jana Filipa (*Smejtek 2005*, 362). Ovšem až L. Hájek charakterizoval její počáteční období jako protoúnětické. K rozvoji třídění únětické kultury přispěl v 60. letech 20. století Václav Moucha na základě nálezového fondu z pohřebišť, který se začal množit díky novým terénním akcím. Dále tuto kulturu třídila i Ivana Pleinerová, která se věnovala nálezovému fondu především ze severozápadních Čech z lokality Březno u Loun (*Jiráň 2008*, 19). V roce 1998 svou nejnovější periodizaci publikoval německý badatel Martin Bartelheim (*Smejtek 2005*, 364).

3. Kritika a přehled pramenů

Základními prameny pro zpracování tohoto tématu, tedy pro interpretaci pohřebního ritu a jeho zákonitostí byly publikace s nálezy hrobů na našem území. Pohřební nálezy zařaditelné do analýzy musely mít dostatečnou popisnou dokumentaci, ze které bylo potřeba získat co nejvíce dat nezbytných pro budoucí hodnocení. Nedostačující nálezy nebyly součástí analýzy a nebyl jim přikládán význam.

Bylo provedeno relativně kritické hodnocení pramenné základny a selekce dat, jak kvůli velkému množství starších nálezů, tak i kvůli nedostatečně odbornému zpracování nebo absenci důležitých průzkumů pro budoucí analýzu.

Důležitou součástí pramenné základny jsou monografie věnované výzkumům jednotlivých pohřebišť. Ty obsahují nejen dokumentaci sestavenou z textového popisu, kreseb i fotografií, ale také i její celkové zhodnocení a sumarizaci dat. Svůj význam mají i jednotlivé publikované pohřební nálezy častěji hodnocené modernějšími metodami výzkumu, ovšem jsou oproti starší materiální základně ve značné menšině.

Problematika pramenné základny spočívá nejen v nedostatečné dokumentaci, ale i ve variabilitě způsobů popisu výzkumů, hodnocení i popisu jednotlivých částí pohřebních nálezů z lokalit.

4. Neolit

Období neolitu trvající 5500-4200 př. Kr. je vymezené třemi kulturami. Lidé pohřbívali jak kostrově, tak i žárově.

4.1. Společnost

Období neolitu jako období nejstarších zemědělců znamenalo změny ve způsobech a struktuře společnosti. Lidé zakládali své osady na strategicky výhodných výšinných polohách a rovinné polohy začali lidé opevňovat či ohrazovat příkopy. V kultuře s lineární keramikou se společnost scházela k náboženským účelům nejspíše ve velkých domech či na otevřeném prostranství. Období lengyelské kultury a mladší fáze kultury s vypíchanou keramikou je charakteristická budováním rondelů, což bylo kruhové kultovní místo pro shromažďování společnosti nejspíše ke konání náboženských obřadů. Rondel je monumentální kruhová stavba ohraničená mohutnými příkopy a jednou či více palisádami z dřevěných kůlů, na jehož stavbě se podílela celá společenská skupina lidí, což svědčí o strukturované společnosti. Díky letecké prospekci je z Čech známo více než 20 rondelů. Nejlépe prozkoumaným je rondel v Bylanech. Tento rondel měl dva příkopy o hloubce až 260 cm (*Pavluš – Rulř – Zápotočká 1995*). Občasné bohaté hroby z tohoto období jsou příčinou obětí nebo se tito jedinci z osobních zásluh těšili výjimečnému postavení.

4.2. Pohřební ritus neolitu

Po dobu neolitu na našem území se vystřídaly 3 kulturní okruhy. Byla to kultura s keramikou lineární, kultura s keramikou vypíchanou a lengyelský okruh, který byl u nás reprezentovaný kulturou s moravskou malovanou keramikou. Kultura s keramikou lineární (začala před polovinou 6. tisíciletí

a konec nastal po roce 4900 př. Kr.) při pohřebních obřadech užívala kostrový ritus. Mrtví při nich byli ukládáni ve skrčené poloze. Na konci vývoje kultury s lineární keramikou, v době přechodu do období keramiky vypíchané (4900-4700 př. Kr.), se objevuje již nově žárový ritus. U kultury s keramikou vypíchanou, která vznikla z šáreckého typu pozdní lineární keramiky s největší pravděpodobností v Čechách, domácí vývoj i pohřební zvyklosti pokračovaly ve své tradici. Dále je praktikován kostrový ritus. Vedle něj se ve starší klasické fázi objevuje a dokonce i převažuje spalování mrtvých těl. Oba způsoby pohřbívání jsou praktikovány i v mladším stupni kultury s keramikou vypíchanou. Rozdíl mezi kostrovým i žárovým pohřbem ve výbavě ani jinak pozorován není, oba rity jsou rovnocenné, proto jsou zatím v tomto ohledu pravidla nejasná. V pozdní fázi, kterou označujeme jako konec neolitu na českém území, pozorujeme ústup žárového pohřbívání. Lengyelský okruh reprezentovaný na Moravě kulturou s moravskou malovanou keramikou podnítil vznik mladšího stupně vypíchané keramiky i v Čechách, ovšem pohřební ritus neovlivnil. Až v pozdním stupni moravské malované keramiky, na počátku eneolitu, pronikal do Čech opět kostrový ritus. Kostrový ritus byl od doby kultury s lineární keramikou až po lengyelskou kulturu užíván ve skrčené poloze u 53,2 % na levém boku, u 38,7 % na pravém boku a jen 4x se objevilo tělo v poloze na zádech či břiše, ale se skrčenýma nohama. Poloha na pravém boku je častější v pozdní fázi kultury s vypíchanou keramikou a lengyelské kultuře. V celém období dominuje rovnoběžková orientace v téměř 54,9 % anebo rovnoběžková s odchylkami k severu a jihu (31 %). Ve 14,1 % hrobů se objevila poledníková orientace. Nejčastější uložení bylo hlavou k východu nebo jihovýchodu i severovýchodu. Méně pak byli mrtví ukládáni k hlavou k západu, jihozápadu nebo severozápadu. Ojediněle pak k severu či jihu (*Zápotocká 1998, 159*).

Průměrný věk populace v neolitu byl mezi 19 až 24 lety. Lidí, kteří zemřeli nad 50. rokem života bylo minimum a to 3,3 % z celkového počtu

(Zápotocká 1998, 159). U žen je dokázána vyšší úmrtnost, způsobená vysokou porodností, kojením a tím vyčerpáním organismu. V pravěku byla úmrtí dětí do 3 let častější a běžnější než je dnes. Lidé v této době chápali úmrtí dítěte jako přirozený výběr. Nálezy dětských koster jsou ojedinělé. Důvodem jsou neodolné dětské kostry vůči přírodnímu prostředí a také to, že dospělí je nepovažovali ještě za členy společnosti a proto děti nepohřbívali podle tradičních zvyklostí (Turek 2005c, 166-167). Sídliště kultury s lineární keramikou Praha-Liboc bylo významné tím, že se zde našly pohřby dětí kumulující se v blízkosti domů.

Marie Zápotocká (1998) ve své publikaci shrnula pohřby z neolitu z území Čech. Zjistila celkem 354 hrobových nálezů včetně hromadných hrobů na 204 lokalitách. Pohřbů bylo zaznamenáno 390, z čehož 249 kostrových, 107 žárových a u 34 se nepodařilo rítus zjistit.

4.2.1. Kultura s lineární keramikou

Tato kultura se v našich zemích původně označovala jako kultura s volutovou keramikou, starší název zněl pásková keramika, což bylo zapříčiněno překladem z německého slova Bandkeramik. V pohřebním ritu se teprve začal vyvíjet genderový rozdíl mezi mužem a ženou a děti byly pohřbívány alternativními způsoby na jiných místech (Turek 2005c, 182).

V kultuře s lineární keramikou existoval značný nepoměr mezi sídlištními (ca 720) a pohřebními areály (ca 54). Za přechodný nedostatek výzkumu je považováno to, že se doposud nepodařilo odkrýt větší pohřebiště této kultury. Ale tento protiklad dodnes není spolehlivě vyřešen. V Čechách bylo odkryto 100 pohřbených jedinců v 90 hrobech (Zápotocká 1998, 22), většinou po jedné osobě, v několika případech pak po dvou a v Třebestovicích bylo pohřbeno dokonce 5-6 dětí pohromadě. Od nejstarší fáze po mladší stupeň

lidé praktikovali zásadně kostrový ritus. Jediný případ žárového pohřbu z pozdního stupně kultury s lineární keramikou byl v roce 1998 na sídlišti ve Viticích na Plzeňsku přibližně ve stejné době, kdy v Pražské kotlině již existovala žárová pohřebiště se starou keramikou vypíchanou (Pavlů – Zápotocká 2007, 83). Výjimkou z území Moravy je birituální pohřebiště z celého průběhu II. stupně kultury s lineární keramikou. Pohřbívání zemřelých jedině ve skrčené poloze bylo praktikováno buď na oddělených pohřebištích (v Čechách zatím nedoložených) nebo v menších skupinách například Úhřetice či Litoměřice (Zápotocká 1998, 184, 189). Jsou také nalézány jednotlivé hroby mimo prostor osady nebo v areálu sídliště např. do hrobových jam i tzv. stavebních jam podél domů – Choduň nebo zásobních jam tzv. sil – Třebestovice, Bylany (Zápotocká 1998, 174). Byl to druhý běžný způsob pohřbívání v celém období neolitu. Patří sem i zaznamenané jednotlivé nálezy kostí. Ovšem nelze vyloučit, že šlo o násilné vniknutí, tedy o střet odlišných společenských skupin, či o rituální praktiky. Žádná konkrétní pravidla, proč byl někdo pohřben takovou formou a jiný onou formou neexistují (Pavlů ed. – Zápotocká 2007).

Lid kultury s lineární keramikou v Čechách ukládal zemřelé ve skrčené poloze (jako přirozená poloha ve spánku). Převládá uložení na levém boku (59,3 %), ojediněle poloha na břiše či zádech. Žádná pravidla nebyla zavedena v orientaci ke světovým stranám, ale častěji byli zemřelí orientováni hlavou k východu (34,8 %). Ovšem opačná orientace západ-východ či odchylky k severu nebo jihu nejsou výjimkou, poledníková orientace se vyskytuje ojediněle. V uložení a orientaci nebyly pozorovány rozdíly mezi pohlavími. Stáří a pohlaví se podařilo zjistit jen u 40 % hrobů. Poměr mezi muži a ženami je téměř vyrovnaný. Děti jsou zastoupeny ve 40 %, často byly uloženy na sídlišti nebo přímo poblíž domů, aby byly blízko matkám. Na pohřebištích je zaznamenána značná absence dětských pohřbů (Pavlů ed. - Zápotocká 2007, 88).

Pokud není pohlaví antropologicky určeno, lze jej odhadovat podle pohřební výbavy. Počet milodarů u mužů i žen byl vcelku vyrovnaný, pouze u starších osob, převážně mužů, bývají nadprůměrné počty milodarů. Typicky mužské přídavky jsou hlavně kamenná broušená industrie, spondylové zápony, kančí kly i keramika. Ženské přídavky neobsahují žádné specifické předměty, jen jednu až tři nádoby a mušlové ozdoby. Ani počtem ani druhem keramiky se neliší mužské a ženské hroby. Štípané nástroje byly vzácně součástí pohřební výbavy bez rozdílu pohlaví a věku (jen v deseti hrobech). Spondylové šperky jako jsou náramky, medailony, náhrdelníky z perel a závěšky se nacházejí výjimečně v hrobech mužských a ženských. Z pěti hrobů, ve kterých se tyto spondylové šperky našly, byly tři dětské (Praha-Dejvice, Tetín, Vejvanovice: *Zápotocká 1998*). Z jiných předmětů v hrobech uložených to byly například 2x pískovcové brousky, 2x říční mušle, 1x jelení parůžek a 1x kamenný předmět ve formě falu (Vrbice).

4.2.1.1. Trmice, okr. Ústí nad Labem

Uvádím jako příklad popisu hrobů nález z Trmic, okr. Ústí n/Lab. Na levém břehu Bíliny se našel hrob s oválnou hrobovou jámou a v něm kostrový hrob. Orientace zemřelého byla jih-sever a ležel ve skrčené poloze na levém boku. Z kostry nebožtíka se zachovaly jenom dlouhé kosti a část levé strany dolní čelisti. U kostry se našly keramické zlomky. Kostra podle určení patřila nejspíš ženě, které nebylo více jak osmnáct let (*Lička 1967*).

4.2.2. Kultura s vypíchanou keramikou

Z období kultury s vypíchanou keramikou jsou prozkoumána 3 pohřebiště. Mimo ně jsou známy i ojedinělé nálezy. Poprvé se na našem území

v této kultuře objevil žárový ritus už od staršího stupně. Pohřbívalo se jak žehem, tak i kostrově, tedy birituálně. Podle E. Hoffmanové (1963, 117; 1989, 99) proběhla změna ritu zřejmě nejdříve v Čechách současně se změnou výzdobného stylu z lineárního ve vypíchaný. Dále uvedu nálezové situace z výše uvedených pohřebišť.

4.2.2.1. Praha-Bubeneč

Pohřebišťe v Praze-Bubenči patří podle L. Horákové-Jansové do staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou. Bylo prvním prozkoumaným neolitickým pohřebišťem u nás. Je to výhradně žárové pohřebišťe, tudíž je to důkaz, že v této době už byl žárový ritus u nás plně rozvinut. Zaznamenáno je zde 17 žárových hrobů (Pavlů – Zápotocká 2007), které jsou dokonale spálené (někdy s kamennými nástroji). Popel lidé ukládali do nádoby, častěji však na hromádku a ta byla nádobami překryta anebo byl popel jen rozptýlen ve vyhloubené jamce. Pak byly vloženy další milodary jako jsou nádoby s jídlem a masitá potrava (dokladem jsou zvířecí kosti). Toto jsou nejbohatěji vybavené hroby, jelikož na jeden hrob připadá průměrně 6 nádob. Nejbohatší hrob měl 14 nádob a zlomky z dalších sedmi. Pohřbení jedinci nebyli antropologicky určeni. Určení probíhalo pouze na základě přídavek kamenných nástrojů. Podle tohoto určení tam bylo pohřbeno minimálně 5 mužů, ostatní jsou neurčeni. Na tomto pohřebišťi se pohřbívalo po dobu jedné fáze a to IIa. Pohřebišťe ovšem nemohlo být prozkoumáno celé. Bylo také porušeno mladšími bylanskými hroby (Pavlů ed. – Zápotocká 2007).

4.2.2.2. Miskovice, okr. Kutná hora

V Miskovicích u Kutné Hory je birituální pohřebiště z mladšího stupně rozkládající se na ploše oválného tvaru. Bylo zde nalezeno celkem 69 hrobů. V severozápadní části pohřebiště bylo rozpoznáno 47 žárových hrobů, v jihovýchodní části 18 kostrových a 4 hroby nejsou určeny. Původní počet je však odhadován na 100 hrobů díky nálezům 17 zlomků hlazených nástrojů z povrchu ornice. Doba užívání žárového ritu trvala zhruba 2x déle, než doba užívání kostrového ritu. Hlavním mezníkem ve změně ritu kostrového k žárovému bylo vybudování rondelu (*Zápotocká 1998*, 161). Hroby byly umístěné vedle sebe a neporušovaly se. Musely být na povrchu označené. Toto pohřebiště v Miskovicích je největší v horizontu kultur s keramikou zdobenou vpichy. Nespálená těla byla uložena do jam oválného tvaru, orientace V-Z nebo do dřevěných rakví (v jedné byly spálené kosti ženy a kostra malého dítěte překrytá celým kusem hovězí hrudi). Kostry byly uloženy ve skrčené poloze, častěji na levém boku, hlavou k východu a jen 1x k západu. Popel ze spálených těl lidé ukládali do menších vyhloubených jam okrouhlého půdorysu a miskovitého tvaru několika způsoby: a) prostá okrouhlá hromádka popela a vedle ní položeny přídavky, b) hromádka popela překrytá mísou položenou dnem nahoru, c) popel rozptýlený po celé jamce, d) popel nasypáný do nádoby tzv. urny, e) nádoba s popelem uložena do dřevěné schránky. Zachovaly se kosterní pozůstatky ze 40 hrobů, ovšem jen 20 z nich bylo antropologicky vyhodnoceno. J. Chochol určil 13 dospělých jedinců, z nichž byli 2 muži, 9 žen, 7 dětí a u dvou je pohlaví nejisté. Podle hrobových přídavků lze odhadnout, že mužských pohřbů bylo 5-6 a žen včetně dětí 14-16. Počtem ani druhy přídavků se hroby kostrové ani žárové neliší. Nejčastěji je nalézána keramika, broušené a štípané nástroje. Například v hrobě 81 byly jako přídavky vloženy brousek, sekera, 145 kusů štípané industrie, což poukazuje spíše na mužský hrob, ovšem 2 nalezená drtidla, oblázky a 12 nádob zase ukazuje spíše na ženu. Hrob byl tedy nejspíše dvojpohřbem (*Zápotocká 1998*, 160-162).

4.2.2.3. Plotiště nad Labem, Předměřice nad Labem, okr. Hradec Králové

Dalšími lokalitami jsou Plotiště nad Labem (Obr. 1 a 2) a Předměřice nad Labem. Ty spadají do mladšího neolitu. Hroby se dělí do 6 fází. V Plotištích n. Lab. bylo odkryto 16 hrobů ve 3 skupinách: západní se 7 kostrovými hroby a jedním nejistým, východní se 2 kostrovými a 4 žárovými, severní s 1 kostrovým a 1 žárovým (*Pavluš ed. - Zápotocká 2007*). Kostrové hroby byly obdélníkovitého či oválného tvaru, kostry ležely v poloze skrčené v sedmi případech na pravém a ve třech případech na levém boku. Na západ bylo orientován 5 hrobů, na východ 2 a na jih 3. Pouze dva žárové hroby byly v nádobě, ostatní jen na hromádce. Z celkového počtu 16 hrobů nebyly ve 2 hrobech žádné přídavky, nádoby v 11 hrobech, štípaná industrie ve 4 a hlazená ve 3 hrobech. V 6 hrobech byly nalezeny stopy červeného barviva. U žárových pohřbů byla především keramika, 2x štípaná industrie a 2x sekeromlat, tedy dá se říci, že žárové hroby jsou celkově chudší. Ovšem nejedná se o jedno současné pohřebiště. Byl objeven pohřeb s milodarem v podobě těžké sekery v jámě 221b (starší stupeň) vedle kúlového domu, zřejmě to byl stavitel domu (*Zápotocká 1998, 161-162*). Rozbory hrobů nám ukazují několik faktů z oblasti pohřebního ritu: existence oddělených pohřebních areálů, rituální pohřby v sídlištních objektech a v západní polovině jsou 2 výjimečné dětské pohřby s nezvykle bohatou výbavou. Z Předměřic n. L. pak pochází ještě 2 kostrové a 1 žárový hrob (*Zápotocká 1998, 161-162*).

4.2.2.4. Praha-Ruzyně

V Praze-Ruzyni (*Kubálek 2010*) se našlo při záchranném výzkumu ve výplni objektu zásobní jámy kosterní pozůstatky z 21 jedinců. U nich byly dále zlomky keramiky, znotěrka, zlomek broušené sekyrky. Rozpoznání byli podle

lebečních kostí, nedospělý asi 16 letý jedinec zřejmě ženského pohlaví, muž ve věku 30-39, žena ve věku 30-39 let, muž ve věku 30-39 let a zub nedospělého ve věku 13-19 let pohlaví neurčeného, muž 30-39 let, dospělá žena, pravděpodobně dospělý muž, žena ve věku 30-39 let, dospělý muž, muž starší 60 let, dospělý muž s přimíseným zubem pravděpodobně ženského pohlaví ve věku 30-39 let, dospělý muž ve věku 30-39 let, muž ve věku 20-29 let, dospělý muž, neurčený jedinec pravděpodobně nedospělý nebo žena, dospělý jedinec bez určení pohlaví pravděpodobně muž, jedinec ve věku 30-39let pravděpodobně žena, žena ve věku 30-39 let, dospělý muž ve věku 20-39 let, nedospělý jedinec 16 letý s neurčeným pohlavím, zlomek čelní kosti dospělého muže, dospělý muž ve věku 40-49 let, žena ve věku 30-39 let, pohlavně neurčený jedinec ve věku 30-39 let. Další určení proběhlo na základě ostatních kosterních pozůstatků těla. Tyto nalezené kosti patří neurčenému počtu jedinců neurčeného pohlaví i věku. Dále pak zde byl jedinec ve věku 60 let neurčeného pohlaví a nedospělý jedinec bez určeného pohlaví a jedinec bez určení věku a pohlaví. Podle zkoumání torz kosterních pozůstatků v tomto objektu je zřejmá situace druhotného uložení částí lidských těl. Celkem se zde našly skelety a části 4 nedospělých, 15 dospělých, 2 bez určení věku. Tři jedinci byli ženského pohlaví, 11 mužského a 7 nebylo určeno (*Kubálek 2010*).

Skupinky i jednotlivé hroby na sídlištích s vypíchanou keramikou jsou známy asi z 60 nalezišť.

Hlavní znaky pohřebního ritu v mladší etapě českého neolitu na území Čech jsou takové, že od předchozí kultury se uplatňuje nový ritus – prvotní kremace těla je provedena na jiném místě, než kde je pak tělo uloženo do země. Žárové hroby tvoří třetinu všech jednotlivých nálezů. Existence samostatných pohřebišť mimo areál osad je doložena od staršího stupně kultury s vypíchanou keramikou. Déle se udržují i inhumace. Kostrové pohřbívání pokračuje v nezměněných tradicích z předchozího období, tedy nadále skrčená poloha, slabě převažuje uložení na levém boku, orientace východ-západ. Po celý neolit

je prováděno pohřbívání v areálu sídlišť (do hrobových jam, různých sídlištních jam, dovnitř dlouhých kůlových domů – Libenice a Plotiště n. Lab. uložení dětí). Milodary u kostrových i žárových hrobů jsou jednotné. Je nalézána keramika (obvykle 1-2 nádoby, maximálně 6 nádob), kamenné nástroje, ozdoby, masivní mramorové náramky (v mladší fázi), které jsou specifickou ozdobou. Tyto mramorové náramky se objevují pouze v Čechách a u příbuzných skupin kultur ve střední a západní Evropě (*Turek 2005c*). Surovina náramků z našeho území pochází z lomu v Bílém Kameni na Sázavě, který byl objeven Karlem Žeberou ve 30. letech 20. století.

Výjimečná je lokalita Praha-Dejvice (*Turek 2005c*) s malovaným pohárkem (lužinaté skupiny ze Slovenska), jež měl u sebe malý chlapec. Taktéž je výjimečný žárový hrob z Vikletic s nádobou charakteristickou pro pozdní kulturu s lineární keramikou v dolním Porýní (*Turek 2005c*). Hroby v Praze-Bubenči byly ojediněle bohatě vybaveny. Početní poměr mezi kostrovými a žárovými hroby je poměrně vyrovnaný, oba rity jsou praktikovány současně například i v jednom hrobě. Je známo, že v tomto období již existoval oddělený prostor, na kterém lidé pohřbívali, tedy pohřebiště. Vysvětlit otázku proč v tomto stejném období se pohřbívalo současně i na sídlišťích není jednoduché.

4.2.3. Kultura lengyelská

První nálezy objevil na Moravě Jaroslav Palliardi v roce 1888. V Čechách to byl Bohuslav Novotný, kdo se jí jako první věnoval. Dále se jí zabývala Marie Zápotocká a po ní Miloš Vávra.

Oproti Moravě v Čechách chybí početné nálezy lengyelské kultury. Například malovaná keramika typická pro Moravu je v Čechách velice vzácná. Naproti tomu z Čech jsou známy hroby i skupiny hrobů (na Moravě jsou

známy jen hroby v sídlištních jamách). Ovšem i přes to je počet lengyelských hrobů nízký (snad že nezanechával archeologické stopy?). Příčinou mohly být pohřby v nadzemních částech domů. Příkladem by mohla být kostra nalezená v pražské Stromovce ve skrčené poloze na pravém boku s hlavou orientovanou k JZ, která měla u sebe několik přídavků v podobě 2 nádob a náhrdelníku z kamenných korálek a měděných trubiček (Turek 2005c, 196-201).

4.2.4. Pohřební ritus závěru mladšího neolitu až časného eneolitu

Na našem území je zastoupena koncová fáze kultury s vypíchanou keramikou a pozdním stupněm kultury s moravskou malovanou keramikou, která svým zásahem na české území je předzvěstí vývoje v následujícím eneolitu, ovšem z hlediska pohřebních zvyklostí se nejví jako přelomové. Celkem bylo nalezeno 46 pohřbů s keramikou V. fáze v Čechách a z toho je 38 pohřbů ojedinělých, 8 z porušených pohřebišť. 23 nalezených pohřbů s moravskou malovanou keramikou IIb pochází z 21 nalezišť, z nichž 13 byly samostatné hroby, 5 v sídlištních jamách, 2 v jeskyních a u 3 chybí údaje (Zápotocká 1998, 116). V obou kulturách pokračuje dále biritualita. Kostrové hroby bývají dominantní (70 %), jsou uloženy ve skrčené poloze, 5x na pravém a 3x na levém boku. Na pravém boku se vyskytují hroby v lengyelském prostředí nepatrně častěji. Orientace je nejednotná, vyskytuje se jak poledníková, tak i rovnoběžková. Žárový ritus postupně ustupuje a je méně častý. Zacházení se spálenými ostatky je shodné s kulturou vypíchané keramiky. Buď je popel vložen do keramické nádoby, na hromádku nebo je rozptýlen. Přídavky bývají bohužel chudé. Výraznější je pouze hrob z Kolína s mramorovým náramkem, náhrdelníky z mramorových perel a 4 nádobami. Z Prahy-Stromovky pochází hrob ženy, jejíž oblečení bylo lemováno mramorovými kroužky a další s měděnými součástmi náhrdelníku. Mrtví byli ukládáni na samostatném pohřebišti, pohřbíváni do jam na sídlišti, nebo byli

ojediněle pohřbeni zcela mimo sídelní areály (*Pavlu ed. – Zápotocká 2007, 97-98*).

5. Eneolit

Eneolit (4500-2300 př. Kr.) byl delší dobu označován jako „doba přechodní“. Považoval se za krátkou epizodu mezi neolitem a dobou bronzovou. V této době se vyvíjely skupiny z různých směrů a sjednotily se v únětickou kulturu doby bronzové. Samostatné kultury a kulturní skupiny (jordanovská, kultura nálevkovitých pohárů, badenská kultura, kulovité amfory, řivnáčská a chamská kultura, kultura se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry) splývaly v nordické kultuře. Kromě německy mluvících zemí (období eneolitu se označuje jako „Jungneolithikum“ a „Endneolithikum“) a částí Polska se například ve Francii eneolitu říká chalkolit nebo v Maďarsku v dalších zemích doba měděná. Ohraničení začátku a konce eneolitu se všude nekryje s tím naším. Postupně se vyvíjející terminologie neolitu, kterou vypracovávali badatelé mající odlišné názory, se stávala komplikovanou (*Neustupný 2008*, 11-12).

Do časného eneolitu patří už pozdní fáze lengyelské kultury (IIb) s eponymním sídlištěm v Praze-Střešovicích. Další etapou následující po lengyelu je kultura jordanovská (taktéž starší označení jordansmühlská), kterou prozkoumal J. A. Jíra na pohřebišti v Bubenči (sedm hrobů, z nichž bylo 5 žárových). Lokalita Jenštejn dala název mladšímu stupni kultury jordanovské. Toto období souvisí se skupinou schussenriedskou a jejími typickými džbány, z nichž jeden byl nalezen v hrobě z Libně (*Turek 2005d*, 246).

5.1. Společnost

V předchozích obdobích převažoval spíše význam ženy nebo postavení ženy a muže bylo vyrovnané. Ovšem s nástupem eneolitu přichází změna, především díky novému nástroji, kterým je rádlo zapřahané za dobytčata. Tímto počinem se na špičku pomyslné pyramidy ve společnosti postavil muž.

Muži ovládali práci s rádlem a ženy se staraly o domácí práce a děti. Tato změna se projevila samozřejmě v hrobové výbavě mužů a žen. Muži mívají ve svých hrobech mnohem honosnější přídavky než ženy. Na konci eneolitu se toto rozdělení pohlaví uvolňuje (*Neustupný 1967*, 34-41).

5.2. Pohřební ritus eneolitu

Eneolit se vyznačuje svou rozmanitostí v pohřbívání. Nalézají se stavebně nákladné izolované dlouhé mohyly časného eneolitu, rozsáhlé pohřebiště staršího eneolitu, izolované hroby středního eneolitu a následný „všeobecný“ pohřební ritus kultur mladého eneolitu.

5.2.1. Časný eneolit

Pohřbívání bylo birituální. Kostrové hroby častěji převládají oproti žárovým. Mají vyšší počet výskytu téměř o 65 % více, než tomu bylo v lengyelské kultuře (*Zápotocká 1998*, 163). Orientace pohřbených jedinců byla nejčastěji S-J a J-S na pravém boku. Zajímavostí je, že někteří zemřelí byli obráceni obličejem k severu. Nejtypičtějšími a nejčastějšími přídavky byla štípaná industrie, měděné šperky, kamenný kulovitý mlat. Hroby předchozí lengyelské a starší jordanovské kultury mají více přídavků (keramiku s ozdobami). Hroby mladšího stupně jsou chudé, proto se špatně přiřazují např. k michelsberské kultuře. Příkladně hroby z Třebestovic na Nymbursku obsahují přídavky v podobě drobných měděných ozdob, ovšem bez nádob. Je to největší pohřebiště své doby s počtem 8 kostrových pohřbů (*Neustupný 2008*, 42). Dále uvádíme rituální pohřeb michelsberské kultury z Velké Vsi okr. Chomutov, s kostrou orientovanou hlavou na východ a obličejem k severu. Před hrudí měl zemřelý typickou michelsberskou amforu s hrotitým zaobleným dnem a několikrát provrtanou obvodovou lištou na spodku. Jiné hroby byly nalezeny z Libše u Neratovic a Úhřetic, kde se našel tulipánovitý pohár

a polokulovitá nádobka. Je odtud také známa keramika typu Schussenried. Další je hrob z Prahy-Troje s kamenným obložím. K michelsberské kultuře náleží i předmegalitické hroby orientované ve směru Z-V z Března u Loun. Jedna stavba z Března byla porušena hrobem kultury únětické a v ose druhé mohyly byly umístěny tři hroby a alespoň jeden patřil kultuře se šňůrovou keramikou, v jiném byla kostra tváří k severu. V okolí druhé mohyly nalezené v Březně byly zaznamenány hroby kultury únětické orientované S-J s četnými milodary. Další michelsberský hrob byl nalezen i v Postoloprtech s krátkým trapézovitým ohrazením a přídávky v podobě baňatého michelsberského džbánu a mísy se vklopenými plecemi hrdlem. Z období michelsberské kultury je známo velmi málo pohřbů. Důsledkem může být to, že lidé této kultury pohřbívali své předky do plášťů dlouhých mohyl, které se přírodními vlivy a činností zemědělství nedochovaly (*Neustupný 2008*, 43-45; *Turek 2005d*, 248-250). Dokladem jsou dvě dlouhé mohyly v Březně u Loun orientované západ – východ. Podle I. Pleinerové (1980) bylo v dlouhé mohyle nalezeno několik pohřbů.

Na západ od Karpatské kotliny bylo rozšířeno pohřbívání do dlouhých mohyl s názvem „předmegalitické“ hroby. A proč se tak nazývají? Protože v našem umístění předcházejí hrobům megalitickým a nejsou vybudovány z velkých kamenných bloků. Tyto hroby byly budovány pro jednoho člověka, i když do jejich naspů byly pohřbeny další osoby (*Neustupný 2008*, 45).

5.2.1.1. Michelsberská kultura

Lidé v michelsberské kultuře byli pohřbíváni na pravém nebo levém boku ve skrčené poloze hlavou k východu nebo západu. Je obtížné některé hroby k této kultuře přiřadit kvůli jejich chudé pohřební výbavě. Jednoznačné určení přichází v případech, kdy se v hrobě nalezne typický tulipánovitý pohár. Například v Praze-Michli byl nalezen tulipánovitý pohár v hrobové jámě bez

kostry. Nejjistějšími rituálními hroby michelsberské kultury jsou z Libiše, okr. Mělník a z Veliké Vsi, okr. Chomutov (*Turek 2014, 78-79*).

5.2.2. Starší eneolit

Do období staršího eneolitu v Čechách patří kultura nálevkovitých pohárů. Tato kultura začíná po kultuře michelsberské. Ovšem na jiných územích je kultura nálevkovitých pohárů zaznamenána již dříve. Tato kultura se dělí na 3 fáze baalberskou, siřemskou a salzmündskou (*Zápotocký 2008, 62*).

5.2.2.1. Kultura nálevkovitých pohárů

Střední a severní Evropa se kolem roku 3900 př. Kr. začala sjednocovat pod kulturou nálevkovitých pohárů. Rozšíření do Čech je nejjižnější oblastí této kultury. Na našem území je kultura dělena do 3 fází, což jsou starší nálevkovité poháry jako baalberská skupina, siřemská a nakonec mladší salzmündská fáze, která se v Čechách vyskytuje společně s keramikou bolerázské skupiny (*Turek 2005d, 251-252*).

Na tři skupiny dělí se hroby v tomto období začínají první skupinou, do níž patří areály s centrálním hrobem uloženým uvnitř příkopového ohrazení s mohylovým náspem. Příkladem je mohyla z Nymburka (*Zápotocký 2008, 65-70*) z opukových kamenů uvnitř níž byl skříňkový hrob s kostrou starší osoby bez výbavy.

Mohylové násypy kruhového, obdélníkovitého nebo trapézovitého tvaru patří k nejstarším pohřebním formám. Uvedené typy hrobů patřily nejspíše mužům – patriarchům či dalším příslušníkům náčelnické vrstvy.

Do druhé skupiny patří pohřební areály bez výraznější hierarchie, které mají nižší počet hrobů. V Praze-Bubenči bylo odkryto největší pohřebiště této druhé skupiny, které obsahovalo 18 hrobů z mladší salzmündské fáze. Další areály jmenujme například z Makotřas, kde bylo 7 hrobů siřemské fáze s jedním birituálním pohřbem, dále z Lužce u Máslovic – 8 hrobů salzmündské fáze. Další větší pohřebiště nálevkovitých pohárů z Velkých Žernosek, okr. Litoměřice má 13 hrobů převážně kostrových baalberské fáze, kde 3 z nich byly v kamenné skřínce. Zemřelí byli pohřbeni ve skrčené poloze, orientace V-Z a opačně (*Turek 2005d*, 254-255). Nejčastějšími pohřebními přídávky byly sekeromlaty, popřípadě kulovitý mlat a džbán.

Třetí skupina zahrnuje desítky jednotlivě nalezených hrobů. Náleží kultuře nálevkovitých pohárů (podle nádob a sekeromlatů).

Důsledkem orby si vysvětlujeme podezřele nízký počet pohřebních areálů kultury nálevkovitých pohárů.

V kultuře nálevkovitých pohárů byl pohřební ritus kostrový ve skrčené poloze na pravém či levém boku. Rovnoběžková orientace převažovala ve starším období, poledníková zase v mladším období. O žárových hrobech nejsou údaje spolehlivé, ovšem nedá se jejich výskyt vyloučit. Žárové hroby se začaly projevovat ve větší míře až v mladší fázi kultury nálevkovitých pohárů. Úprava hrobů se různí, od hrobů s kamennou konstrukcí k pouhému obložení z jednotlivých kamenů a překrytí pohřbu uloženého v zemi několika deskami. Hroby byly na povrchu zřejmě zviditelněny nízkým rovem nebo mohylovým náspem (*Zápotocký 2008*, 71-72).

Výbava hrobů se skládala z picích nádob, např. džbány, amfory, poháry, nebo z měděných ozdob, kostěných závěsků, seker, sekeromlatů, šipek apod..

V eneolitu se objevují i pohřby uložené v sídlištních objektech. Příkladem jsou pohřby z Makotřas. V 18 sídlištních objektech (převážně sílech) bylo uloženo celkem 29 jedinců. Nálezy více jedinců v jednom objektu nejsou výjimkou. Ovšem vyskytují se i takové pohřby, jako malých dětí v zásobních jamách s neobvyklými přídávky v podobě dobytčat a psů, kteří byli záměrně usmrceni. Můžeme se domnívat, že šlo o rituální pohřby. Opakem jsou nerituální pohřby, do kterých spadají pohozené nebo neúplné kostry (Zápotocký 2008, 73-74).

5.2.3. Střední eneolit

Absence archeologických stop pohřbívání zřejmě souvisí s převažujícím žárovým ritem a s tím spojeným ukládáním ostatků zemřelých na povrchu (Turek 2005b).

5.2.3.1. Badenská kultura

Badenská kultura neboli kultura kanelované keramiky dostala svůj název podle pohřebiště v Badenu u Vídně. U nás bylo její rozšíření nejzápadnější.

Hroby a pohřebiště této kultury jsou v Čechách velice vzácné. V klasické fázi začínají převažovat žárové pohřby (Turek 2005d, 256).

Z období středního eneolitu je znám pouze jeden hrob z Vepřku, kostrový ve skrčené poloze orientován JZ-SV. K. Sklenář ve své publikaci z roku 1971 uvádí jako výbavu hrobu pouze válcovitou nádobku s dvojicí uch. Hrob z Velvar nalezen roku 1889 je zastoupen kamýckou fází. Hrobová skříň z pěti plochých desek orientovaná JZ-SV obsahovala 2 kostrové pohřby s jedním žárovým uloženým v amfoře. Výbava u tohoto pohřbu byla bohatá,

hrob obsahoval čtyři nádoby kamýcké fáze a soubor ojedinělých ozdob, který je doposud nejbohatší na měděné výrobky eneolitického stáří na našem území (*Neustupný 2008*, 94). Díky bohatému souboru měděných šperků se uvažuje o tom, že zemřelí mohli pocházet z nitra Karpatské kotliny.

5.2.3.2. Řivnáčská kultura

Největší pohřebiště této kultury bylo objeveno v písčově v Běchovicích. V roce 1968-69 ho objevili Jan Zadák a Slavomil Vencl. Zaznamenány byly 4 žárové a 3 kostrové pohřby, které ležely v mělčích jamách oválného tvaru s kamenným obložením. V keramických zásobnicích obložených kamennými bloky ležely spálené lidské pozůstatky. Podle rozmístění je možné usuzovat o mohylových náspech. Je zřejmé, že v tomto období již převládal způsob pohřbů pod menšími kruhovými mohylami (*Turek 2005d*, 264). Čeněk Rýzner zkoumal na konci 19. století kopal řivnáčskou kruhovou mohylu Na Stříbrníku u Řivnáče.

Pro tuto kulturu je známé souběžné pohřbívání kostrové i žárové. Z celkem 13 lokalit jsou známy hroby (dalších 12 je nejistých), z nichž převládají rituální pohřby. Popelnicové hroby jsou uloženy v zemi dvojitým typem. První typ je nádoba nejčastěji hrncovitá či amforovitá zásobnice se zbytky žárového pohřbu uložená v zemi. Popelnicové hroby bývají známé jak z obvodu osad, tak i z jejich vnějšku. Nádoby s kremacemi v Praze-Běchovicích byly obestavěny kameny (*Vencl 1972*). Druhým typem je pohřeb uložený v kamenné skřínce. Známý je takový hrob ze Stehelčevsi – U Zájezdu s kremacemi a jedním kostrovým pohřbem (*Knor 1946; Zápotocký 2008*, 104, obr. 33: 3). Skříňkové hroby jsou celkově menších rozměrů se slabšími deskami a nalézají se uvnitř osad. Kostrový i žárový ritus byl doložen u hrobů v Českém Brodu (*Dobeš 1998*). Pohřby byly mělce ukládány do země a následně poničeny orbou, proto je zaznamenán jejich nízký počet. V této kultuře jsou doklady i o mohylových náspech například z Úholiček a též z Žalova-Na Stříbrníku u řivnáčského hradiště, kde bádá již Čeněk Rýzner (*Zápotocký 2008*, 102, 104).

5.2.3.3. Kultura kulovitých amfor

Nálezy této kultury jsou vázány na řivnáčská výšinná sídliště nebo i na chamská v západních Čechách. Zřejmě to způsobilo soužití nových nositelů této kultury s řivnáčskými obyvateli. Celkově na našem území je omezený počet hrobů kultury kulovitých amfor. Nálezový fond je složen pouze z ojedinělých nálezů. Způsob pohřbívání v kultuře kulovitých amfor je ve skrčené poloze v obdélníkovitých jamách. Nadzemní úpravy byly již dříve zlikvidovány, pouze u hrobu z Nové Vsi u Brandýsa n/L. je možné uvažovat o mohyle z kamenů. Orientace os hrobů je různá, 3x S-J a 2x V-Z. Keramická výbava hrobů zahrnuje převážně dvojuché a čtyřuché amfory a mísy s oblým dnem. V Čechách máme antropologická zjištění pouze u hrobu z Blšan. Zde byl pohřben stařec s novorozencem, další hrob z Předměřic s pohřbeným dospělým mužem. V hrobě měl tento muž přiložené 2 lebky dospělého muže a starce a další 2 lebky dětí. Zbývající hrobové nálezy jsou prozkoumané jen torzovitě (*Dobeš 2008*). Všechny hroby této kultury jsou v Čechách ojedinělé (*Dobeš 2008*, 119-120).

5.2.4. Mladší eneolit

Do tohoto období spadají 2 kultury a to kultura se šňůrovou keramikou a kultura se zvoncovitými poháry. Obě kultury jsou často nazývány jako tzv. pohárové kultury. Mají společné rysy jako je rozšíření, podobné keramické typy a nálezy pohřebních pozůstatků převažujících nad sídlištními.

Oikumena kultury se šňůrovou keramikou přibližně zabírá Podněpří a Podněstří jako předpokládané místo její vzniku, dále na východ ležící oblasti, části dnešního Polska, Čech a Moravy, částí Slovenska, Rakouska a Švýcarska, východního a severního Německa, Jutský poloostrov, jih Skandinávského poloostrova a východní Pobaltí, jižní a jihozápadní Finsko. Rozšíření kultury se zvoncovitými poháry sahá až za hranice Evropy, vyskytují se od Maroka po

Dánsko a od Irska až po Budapešť. Původ zvoncovitých pohárů nebyl dosud spolehlivě určen. Lze jejich původ hledat v oblasti dolního Rýna v dnešním Nizozemsku, je zde prozatím doložen jediný vývoj od šňůrové keramiky po časné formy zvoncovitých pohárů (*Turek 2005b*).

5.2.4.1. Kultura se šňůrovou keramikou

Tato kultura (2900/2800-2500 př. Kr.) společně s kulturou se zvoncovitými poháry je charakteristická výrazným odlišením od předchozích kultur především v individuálním pohřbívání a ve zvycích odlišujících ženy, muže i děti. Ženy byly ve svém hrobě uloženy na levém boku, hlavou k východu. Muži zase na pravém boku, hlavou k západu (Obr. 5). V hrobech obou pohlaví se vyskytují keramické nádoby jako amfory, mísy, džbány zdobené otiskem šňůry nebo rytím tzv. ornamentu rybí kosti. O typických přídavicích zvláště v ženských a zvláště v mužských hrobech se zmiňují níže.

Dlouho byla kultura se šňůrovou keramikou považována za kulturu s plochými hroby. Oproti sousedním zemím, kde byly mohyly běžné, se u nás považovaly za ojedinělé. Později se díky bližšímu zkoumání ukázalo, že i v Čechách byly mohyly běžným typem, hlavně díky vzdálenosti jednotlivých hrobů na pohřebišti, která činila 10-15 m. Mohylové násypy byly asi tak 2 m vysoké. Důvodem proč se mohyly nedochovaly do současnosti je zemědělská činnost. Do 19. století se mohyly zachovaly v Selibicích a Toužetíně. Poloha pohřebišť kultury se šňůrovou keramikou je nejvíce vzdálena od tekoucí vody, alespoň za celé období neolitu a eneolitu. Množství hrobů se pohybovalo od několika desítek až po několik set hrobů po menších skupinách s více fázemi kultury. Největší zkoumané pohřebiště této kultury s počtem kolem 200 hrobů bylo ve Vikleticích (Obr. 7). Zjistilo se, že hrobové skupiny mají omezené chronologické trvání. V jedné skupině připadá na 100 let zhruba 10 pohřbů nad 3 roky věku. Z tohoto lze usuzovat, že hrobové skupiny odpovídají jednotlivým rodinám. Výjimečně pak jedna skupina představuje dvě rodiny. Z oblasti Jinonic a Stodůlek v Praze je známo druhé největší pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Záchranný výzkum vedl Jan Kovařík. Bylo zde zaznamenáno sedm pohřebních skupin a celkově zdokumentováno 56 kostrových hrobů. Nejčastějším přídavkem v hrobech byly sekeromlaty,

masivní sekery a palice (kulovité mláty, bulavy) typické pro muže. Naopak ženská výbava se zde nevyskytuje (*Turek 2005d*, 271). Hroby všeobecně jsou v této kultuře kostrové a ve skrčené poloze. 90 % hrobů obsahuje jednu kostru, zbylých 10 % dvě nebo více koster. S četnými odchylkami jsou delší osy hrobových jam orientovány rovnoběžkově. Hrobové jámy jsou nejčastěji obdélníkového tvaru s oblými rohy, málo častěji čtvercového a ojediněle oválného tvaru. Průměrné rozměry jam pro dospělého člověka činí 174 x 125 cm, pro děti byly samozřejmě menší pod 140 cm, jejich hloubka je v průměru 30 cm. V hrobech jsou známy základní druhy přídavků jako keramika, ozdoby, nástroje, zbraně, zbytky pokrmů (*Neustupný 2008*, 131-134).

P. V. Glob v první polovině 20. století pro dánskou skupinu rozpoznal, že pro pohřbívání v této kultuře platila přísná pravidla. Kostry ležící na zádech či boku mají pokrčené nohy, ovšem ne až tak moc, s obličejem obrácenými k jihu u obou pohlaví. Ženy leží na levém boku hlavou k východu a nohama k západu. Muži opačně, tedy na pravém boku hlavou k západu a nohama k východu, jak je již uvedeno výše. Německý archeolog U. Fischer rozpoznal i pravidla v uložení rukou. Dnes rozlišujeme sedm až osm poloh rozmístění paží. Nejčastěji se vyskytuje typ s jednou paží nataženou podél těla a druhou ohnutou v lokti přeloženou přes tělo – pozice A. Další typy jsou pohřby s jednou rukou v lokti ohnutou směřující vzhůru před obličej a druhou přes tělo přeloženou – pozice B. Pozicí C se rozumí obě paže přeložené přes tělo. Pozice D – to jsou paže ohnuty v lokti a složeny před obličejem, jakoby typ spícího člověka. Ovšem další skrytý význam v takovémto ukládání paží je neznámý (*Turek 2005d*, 272).

Josef Havel prozkoumal v roce 1957 ženský hrob z Prahy-Čimic ve Větrné ulici, který obsahoval soubor náhrdelníků z 1 435 kusů perleťových kroužků, které byly vyrobeny ze schránek velevrubů či perlorodky říční. Další náhrdelníky byly ze 194 zvířecích zubů. Dále se vyskytují v ženských hrobech

disky vyrobené z mušlí, které jsou uprostřed dvakrát provrtány a zdobeny důlky, které pak tvoří motiv soustředných kruhů a kříže. Jejich význam je zřejmě spjat se slunečními symboly. Ženy mívaly u sebe měděné vlasové ozdoby, například záušnice. Takovýto hrob byl v Lumbeho zahradě v Praze-Hradčanech (Obr. 8). Vejčitý hrnec je typickou nádobou, kterou obsahovaly ženské hroby. Mužské hroby obsahují již pro ně typické kamenné nástroje, jako jsou například pazourkové nože nebo ploché sekery. Podobně jako ženy mají i muži keramické přídavky. Amfory, mísy či džbány zdobené otiskem šňůry nebo motivem rybí kosti (*Turek 2005d*, 272-274).

Také děti mívaly ve svých hrobech kamenné nástroje či zbraně, které ovšem měly jen symbolický význam (kvůli nízkému věku dětí). Ne všichni malí chlapečci měli ale takovéto vybavení, lze usuzovat, že se jednalo o společensky vyšší jedince.

Jsou také rozpoznány hroby s dvěma až třemi kostrami. Kolektivní birituální hrob ve Slaném obsahoval dvě kostry mužů uložených na pravém boku a hromádku spálených kostí ze čtyř jedinců (dospělých a jednoho nedospělého). Spálené pozůstatky byly prostorově umístěny tak, že odpovídají ženské orientaci. Mezi kostrovými pohřby mužů a žárovým pohřbem byla druhotně uložena kostra malého dítěte. Přídavky v hrobech, jako jsou pohár, džbány, hrnky a mísy, se vyskytují převážně kolem hlav zemřelých. Amfory se nalézají spíše za tělem. Sekeromlaty nebo mlaty se nacházejí u mužských hrobů v poloze před obličejem. Jedině čepele jsou u mužů rozmístěny téměř po celém hrobě. Nejbliže k tělu jsou ukládány velmi symbolické artefakty jako ozdoby, které jsou uloženy přímo na těle, a také zbraně (*Turek 2005d*, 275). Tento pohřeb je téměř srovnatelný s některými kostrovými kolektivními hroby například z Třebušic, Bylan, Chrást'an atp. (*Turek 2009*, 48).

Podle statistických testů lze hrobové přídavky vyčlenit do pěti skupin:

- I. nalézají se převážně v mužských hrobech – těžké sekery, sekeromlaty, kulovité palice, ploché sekery, poháry s ouškem,
- II. významně častější v mužských hrobech – kostěné artefakty a jednoduché poháry,
- III. neutrální artefakty k mužským i ženským hrobům – mísy, amfory, džbánky, poháry s uchem, brousky, štípaná industrie, zvířecí kosti, dalšími přídávky, ovšem s nižší četností jsou květináčovitě hrnky, cylindrické poháry, misky na nožkách, kousky okru,
- IV. významně častější v ženských hrobech – měděné ozdoby,
- V. nalézají se v ženských hrobech a mohou být hlavními součástmi – malé misky, dvojuché hrnky, hrnky s jedním uchem, bezuché hrnky, malé amfory, hrnce, kotoučky a perly z lastur, provrtané zvířecí zuby.

Další rozdělení skupin vzniklo na základě věku:

- I. malé jsou hroby dětí a větší hroby dospělých s rozdílem okolo 140 cm,
- II. v dětských hrobech se nenacházejí pazourkové nástroje, hlazené kamenné nástroje jsou v hrobech chlapců starší fáze,
- III. v hrobech dospělých žen jsou náhrdelníky z perleťových kroužků a zvířecích zubů,
- IV. velké amfory jsou nalézány jen v hrobech dospělých jedinců,
- V. pár malých nádobek se nalézají pouze v hrobech dospělých žen,
- VI. typické nádoby jako poháry s uchem a mísy, měděné ozdoby jsou pro dětské hroby a hroby mladistvých, někdy v těchto hrobech chybí veškerá výbava (*Neustupný 2008, 142-143*).

Podle pohřebního ritu můžeme usuzovat, jak lidé této doby uvažovali o sobě samých. Je vidět, že odlišovali základní rozdíl v pohlaví, čímž byl muž a žena a to na základě symbolů značící jejich postavení ve společnosti. Pak dále odlišovali věkové rozdíly. Jinak byly pohřbeny děti do 3 let, jinak děti a mladiství do 15/20 let a jinak dospělí. Ovšem dospělí jsou ještě pohřbíváni rozdílně na základě okolností jejich smrti nebo v souvislosti s postavením

příbuzných, proto mají některé hroby mužů ve výbavě zbraně a jiné nikoli. V této kultuře je zvláštním jevem zvýšená úmrtnost mužů ve věku od 20 do 30 let. Pravděpodobně jde o úmrtí způsobená rituálním válečnictvím. Děti do 3 let vnímali lidé bezprávnými, kvůli komunikaci s matkou a nejbližšími příbuznými, proto měly jiná pravidla.

Zvláštní význam mají nálezy v hrobech v podobě picích souborů. Jsou důsledkem komunikace a společenského významu. Picí soubory se vyskytují u dětí a mladistvých, a jen v hrobech dospělých jsou formalizované picí soubory. Mužské hroby obsahují amforu a pohár, který je občas nahrazen pohárem s ouškem či uchem. Ženské hroby obsahují amforu, hrnec a dvojici malých nádobek, nejčastěji je to dvojchá amforka a hrnek. U ženských picích souborů ovšem není jisté zda sloužily ke konzumaci alkoholických nápojů (*Neustupný 2008, 145*).

5.2.4.2. Kultura zvoncovitých pohárů

Pohřební ritus u kultury se zvoncovitými poháry (2500-2300 př. Kr.) se stejně jako u předešlé kultury odlišuje pohlavím. U kostrového ritu jsou muži uloženi na levém boku s hlavou k severu a ženy na pravém boku s hlavou k jihu. Obě pohlaví hledí k východu a jsou ve skrčené poloze (Obr. 5). Takto byli jedinci pohřbíváni už od dětství. Hroby obsahovaly odlišné přídavky podle pohlaví. V mužských hrobech byla nalezena nejčastěji lukostřelecká výbava obsahující šípy s pazourkovými hroty, kamenné nátepní destičky a s největší pravděpodobností luk, který se samozřejmě nedochoval. Význam lukostřelecké výbavy nahrazuje symboliku sekeromlatů a kamenných seker z předešlé kultury. Jako další nálezy mužské hroby obsahovaly například měděnou dýku, podélně rozpůlené kančí kly a kostěné závěsky ve tvaru luku. U skupiny mužů privilegované vrstvy se v jejich hrobech mohly nacházet i takové milodary, jako byly nástroje či suroviny na výrobu šípů z pazourku nebo kovotepecké

náčíní. V ženských hrobech byly spíše ozdoby v podobě destiček na spínání vlasů ze zlatého plechu nebo měděné či stříbrné záušnice s jantarovými nebo kostěnými knoflíky s V-vrtáním. A samozřejmostí ve výbavě žen je keramika, nejčastěji hrnce vejčitých tvarů, džbány s vysoko posazeným uchem, tzv. konvice, a amfory. Smíšení pohlavně specifických přídavků se objevuje u některých pohřbů. Například, když se v ženském hrobě vyskytne nátepní destička nebo měděná dýka, jako tomu je například u hrobu tzv. tišické amazonky. Tento jev může být vysvětlen jako demonstrace společenských elit (Turek 2005d, 286). Hroby obsahovaly i masité pokrmy, nejčastěji uložené v mísách u dolních končetin zemřelých. Obzvláště pak bohaté pohřby obsahují stopy vnitřní dřevěné úpravy. Takovéto bohaté hroby bývají umístěny uprostřed kruhových příkopů, například Stehelčevy, okr. Kladno (Knor 1966; Hájek 1968, 29). Hroby kultury se zvoncovitými poháry obkroužené žlaby známe také z lokalit Černouček, Podvlčí 1, okr. Mělník, Straškov 7, okr. Litoměřice aj. (Gojda 1995, Obr. Abb. 3a; Gojda ed. 2004, Pl. 3: b, 7a, b). Pohřebiště v Čechách jsou spíše menšího rozsahu. Ovšem nebyla prozkoumána úplně. Většinou může jít o fragmenty pohřebišť.

V polovině 70. let 20. století bylo 211 pohřbů analyzováno J. Havlem (1978) A. Müller (1998) se zaměřil na pohřební výbavu a specifické ukládání těl. Obdélníkový až oválný tvar kostrových hrobů je po celé trvání kultury neměnný, velice vzácným jevem je obložení jam kameny. Stopy vnitřní konstrukce jsou zaznamenány pouze u hrobů s bohatší pohřební výbavou, které případně mohly být umístěny uprostřed kruhových příkopů. Je možné, že vymezovaly mohylový násep, který už dnes není patrný.

Žárový ritus je u nás zaznamenán v 8 % z celkového pohřbívání, takže byl spíše doplňkový (Turek 2008, 154). Žárový hrob bývá uložen v kruhových až mírně oválných mělkých jamách o velikosti 50-100 cm. Spálené ostatky jsou pak uloženy na dně jámy s občasným překrytím keramikou. Zaznamenány

jsou i jámy, které mají rozměry jako pro kostrový hrob, tedy obdélné. Netypické uložení žárových hrobů je v kamenných skříňkách. Tento typ pohřbení poukazuje na zvláštní společenský význam jedince. Příklad v podobě zvoncovitých pohárů obsahovalo na našem území jen 10 hrobů z celkového počtu 50 žárových hrobů. Spálené ostatky svých bližních ukládal lid zvoncovitých pohárů nejčastěji do amfor, pohárů, hrnců nebo mís (Turek 2008, 154-158). Příklad žároviště je znám z Velkých Přílep, kde šlo o žárový pohřeb in situ, který patřil podle orientace a keramické výbavy ženě.

Kultura zvoncovitých pohárů je evidována na téměř 500 lokalitách. Z našeho území Čech je zaznamenáno přes 450 pohřebních a ojedinělých nálezů. Nejrozsáhlejší část nálezů tvoří ty pohřební. Pohřebiště kultury se zvoncovitými poháry z území Čech lze rozdělit podle počtu hrobů. První skupina tvoří nekropole od tří desítek asi do patnácti hrobů, jako například Mochov (28 hrobů, *Moucha 1966*, 107), Praha 6-Lysolaje (25 hrobů, *Hájek 1968*, 63-69), Lochenice (24 hrobů, *Buchvaldek 1990*), Neratovice (23 hrobů, *Hájek 1968*, 75-78), Brandýsek (22 hrobů, *Kytlicová 1960*), Čachovice (21 hrobů, *Neustupný – Smrž 1989*), Kolín (20 hrobů, *Dvořák 1936; Hájek 1968*, 38-41). Do druhé skupiny by spadala pohřebiště s rámcovým počtem oscilujícím mezi patnácti až deseti hroby. Jmenujme například Kněževes (14 hrobů, *Kytlicová 1956*), Praha 9-Ďáblice (14 hrobů, *Hájek 1968*, 17-19), Radovesice (13 hrobů, *Muška 1981; Turek 1993*, 127-132, *Fig. XLIX-LV*), Tišice-Kaberna (11 hrobů, *Hájek 1968*, 123-125), Lovosice-Schwarzenberská cihelna (11 hrobů, *Blažek-Kotyza 2002*, 27-36) a Lovosice-Reiserova cihelna (10 hrobů, *Hájek 1968*, 57-57) (*Turek 2008*, 148). Třetí skupinu zastupují menší skupiny v počtu do desítky hrobů. Ojedinělé hroby by spadaly do čtvrté skupiny pohřebních aktivit kultury se zvoncovitými poháry, třebaže v jejich případě nelze vyloučit, že původně mohly být součástí početnějších pohřebních skupin nebo pohřebišť. Můžeme rovněž předpokládat, že do budoucna se mohou objevit velké nekropole s počty přesahujícími nejen tři

desítky, ale snad i sto hrobů, jako například na Moravě v Hošticích, okr. Vyškov (*Matějčíková – Dvořák, eds. 2012*). Výše vytvořené třídění skupin pohřebišť a skupin hrobů kultury se zvoncovitými poháry by se následně upravilo.

Keramiku mladší fáze období kultury zvoncovitých pohárů obsahovaly hroby na pohřebištích ve Velkých Přílepech-Kamýku (Obr. 9) či Mochově. Na obou pohřebištích byli pohřbeni převážně jedinci ve věku 10-22 let. Mochov je na území Čech největší prozkoumané pohřebiště této kultury s 28 pohřby jedinců mladšího věku. Otázkou je, jestli byly záměrně vyčleněny z většího pohřebiště nebo jen prozkoumány tyto skupiny mladších pohřbených. Na pohřebištích ve středních Čechách dominují mužské pohřby. Příkladem je pohřebiště v Kněževsi, okr. Kladno, kde je poměr mužů k ženám 10 : 2 (*Turek 2008*). Dále v Praze 6-Lysolajích (Obr. 11) s 25 hroby v Hergetově pískovně náleží veškeré rozpoznané kostry mužům. Výjimkou jsou pohřebiště v Brandýsku, okr. Kladno, a Mochově, okr. Kolín, kde poměr pohřbených žen a mužů byl téměř vyrovnaný 9 : 8 a 11 : 12. Celkové antropologické analýzy dokazují, že mužských jedinců bylo zaznamenáno dvakrát více než žen. Ale určitě tento poznatek neříká, abychom si představovali v tomto období kolektivy s převahou mužů nad ženami. Je to spíše způsobeno jiným stylem pohřbívání žen, jako například kremace a rozptyl nebo uložení těla mělce pod povrchem či v náspu mohyly. Tyto typy pohřbů prozatím však není možné doložit, takže ani vyvrátit (*Turek 2009*).

Typická eneolitická skupina čítala od 10 do 25 jedinců, což odpovídá počtu pohřbeným (*Turek 2008, 154-158*).

Jako charakteristické příklady uvedeme výběr některých typů pohřebišť a hrobů kultury se zvoncovitými poháry.

5.2.4.2.1. Tišice, okr. Mělník

Bylo tu odkryto žárové pohřebiště kultury s vypíchanou keramikou (5000-4500 př. Kr.). Na okraji skryté plochy byl objeven hrob, z kterého při prvním odkrývání byl získán zlomek pazourku a červený střípek zvoncovitého poháru. Měličejí uložený žárový hrob byl nad kostrovým pohřbem v hrobové jámě se stopami výdřevy. Kostra ženy ležící na pravém boku byla orientována hlavou k jihu. Z hrobové výbavy uvádíme velký zdobený pohár, 2 zlaté destičky jako ozdoby do vlasů, 2 kamenné nátepní destičky, jantarový knoflík, měděné šídlo a skupinu nádob. Nátepní destičky byly v hrobě položeny, jedna na ruce zemřelé, ale opačně a druhá u skupinky nádob. Znamená to tedy, že tyto předměty nebyly znakem společenské role. Měděná dýčka, je dalším typicky mužským milodarem jako nátepní destičky. Ovšem její rozměry jsou spíše miniaturní, tudíž byla její funkce v tomto hrobě spíše symbolická. Geochemické analýzy pak ještě prokázaly přítomnost masitého pokrmu jako milodaru v hrobě. Z pozdějších písemných pramenů existují doklady o tzv. ženách jako bojovnicích (*Turek 2005*) Může jít také o případ, kdy byl v rodinách nedostatek mužských potomků. Existují však i jiné vysvětlení.

5.2.4.2.2. Kobylišy, okr. Praha

Na tomto nalezišti bylo 12 hrobů kultury zvoncovitých pohárů. Žárový pohřeb s částečně spálenou býčí lebkou navrchu spočíval v obdélné jámě délky kolem 2 m. Jáma byla vypálena a tudíž jde o případ, kde bylo tělo spáleno přímo na místě v jámě. Jiné jámy ojedinelých žárových pohřbů tohoto období nebývají takto velké. Mívají průměr do jednoho metru. Části lebky a končetin byly i přes ohoření stále vcelku a při dohoření pohřební hranice byly na ni položeny 2 býčí hlavy. Některé kosti byly vyjmuty po vychladnutí popela a zbytek shrnut na oválnou hromádku uprostřed hrobu. Nakonec byl jako

milodar přiložen malý džbánec. Ostatní hroby byly kostrové orientované S-J. Většina pohřbených byli muži. Nejméně pět hrobů v blízkosti žárového hrobu byly hroby dětí ve věku od 4 let po teenagery. Pohlaví je na dětech téměř neurčitelné právě vzhledem k nízkému věku. Ale v tomto období se rozdílné genderové pohřbívání vztahovalo už i na dívky a chlapce. Pohřby nedospělých nejsou žádnou výjimkou, například v Mochově či Velkých Přílepech u Prahy převažovaly pohřby dětí. Nejčastějším pohřebním přídatkem byla mísa, ve které byl buď malý hrnek s uchem nebo masitá potrava. V severní části pohřebiště se našly 3 mužské pohřby s hlavou k severu. Dva z nich ležící na levém boku měly v hrobě kamenné nátepní destičky a pazourkové hroty šípů. U třetího pohřbu byla nalezena ojedinělá poloha a to na zádech v natažené poloze. Měl u sebe mísu a šipku. Jeden z mužů měl také parohový retušér a ještě 2 kusy podélně rozpůleného parohu. Dva hroby neobsahovaly žádné ostatky. Podle rozměrů měla jedna zcela prázdná hrobová jáma patřit dospělému jedinci a druhá dítěti. Ležela v ní keramická mísa a jeden dětský zub. Nepřítomnost kostí v takovýchto případech je odborníky přisuzována k chemické agresivitě podloží. Může rovněž jít o symbolické hroby, tzv. kenotafy. Nejpravděpodobnější je ovšem případ druhotného otevření hrobu a následného vyjmutí kostí (*Turek 2006*). Poslední hrob obsahoval dřívější dřevěnou konstrukci a 2 jamky plné říčních mušlí. Původně hrob zřejmě překrývala mohyla. Ve větší hloubce se objevil kostěný knoflík s V vrtáním. Ještě hlouběji se objevila velká mísa v JZ rohu a obsahovala zřejmě jehněčí kosti. Dále se objevila lebka orientována k jihu a tělo na pravém boku značící pohřeb ženy. Kolem těla bylo rozseto ještě pár kostěných knoflíků. Poslední žárový pohřeb byl vyzvednut in situ (*Turek 2006*).

5.2.4.2.3. Tuněchody, okr. Chrudim

Tato lokalita spadající do kultury zvoncovitých pohárů poskytla na pohřebišti II špatně zachované pozůstatky 11 nedospělých a 3 dospělých

jedinců (*Tichý – Dohnálková, I. – Dohnálková, H. – Thér, R. – Drnovský, V. 2007*). Je zřejmé, že jde o část, kde byli pohřbíváni především nedospělí jedinci. Často byly v hrobech nalezeny pouze zuby pohřbených jedinců nebo jen zlomky kostí, proto nebylo možné určení pohlaví. Na pohřebišti I byly krom převládajících kostrových hrobů nalezeny i 4 žárové (*Stránská 2007*). Určení věku probíhalo na základě pozůstatků zubů. Celý soubor z pohřebiště II tvoří hrob malého dítěte ve věku 2-3 roky, staršího dítěte stáří 10-11 let ležícího na levém boku, staršího dítěte věku 12-15 let na levém boku, dospělého jedince stáří 35-50 let na levém boku, nedospělého jedince s neurčitelným věkem, staršího dítěte věku 7-8 let, dospělého jedince ve věku 35-50 let a dospívajícího mužského jedince stáří 14-16 let (*Stránská 2010, 234-235*).

5.3. Gender

Gender je pojem, který se do češtiny překládá stejně jako slovo sex. Obě znamenají pohlaví, ale gender znamená pohlaví v sociální sféře. Tímto tématem se zabývali badatelé už v minulosti, a stále se nabízejí nová zpracování a s ním související vznik nových studií na téma sociální diferenciacie v pravěkých společnostech. Už od počátku je zřejmá diferenciacie mužů a žen. Vše to vidíme na způsobech pohřbívání jako je poloha zemřelého, orientace či odlišující se přídavky. Společenská úloha se tedy odráží na způsobech zacházení se zemřelými. Rozložení uvnitř společnosti bylo horizontální, která je ve smyslu určení k rodině nebo komunitě a vertikální, jež se vztahovalo k postavení společenskému statutu (*Kolář a kol. 2011*). Některé ženské pohřby v období kultury se zvoncovitými poháry jsou uloženy s mužskými milodary a tím zdůrazňují jejich odlišné společenské postavení. Přísné genderové rozlišení v pohřebních zvyklostech bylo zapříčiněno rozdělením dělby práce a výrobními prostředky. Na děti od 6 měsíců do 6 let se vztahovala stejná pravidla pohřbívání a proto některé mívaly v hrobech

kamenné nástroje i zbraně symbolického významu. Ovšem šlo spíše o malé množství bohatších pohřbů takovýchto dětí v mužské poloze. Svědčí o jejich společenském postavení, přesněji řečeno o vyšším postavení jejich rodičů, patrně otce.

Doklady hrobů žen s mužskými přídávky určenými k lukostřelbě jsou u lokalit Praha-Vršovice a Tišice u Mělníka. U takovýchto hrobů žen se případně nachází také měděné dýky. Tyto měděné dýky jsou ale menších rozměrů než ty mužské, mohly tedy mít symbolickou funkci. Ne vždy ale pohřbený, v našem případě pohřbená, představovala výbavou hrobu svou společenskou kategorii. Do obsahu přídavek se mohl promítnout vztah pozůstalých k zemřelému, jako je tomu u tzv. tišické amazonky, která měla jednu nátepní destičku sice na zápěstí, ale otočenou vzhůru a druhou uloženou u západní stěny. Období eneolitu jako společnosti se znaky patrilinearity mohlo vyžadovat určité přehodnocení role žen vzhledem k podílu společenské moci. Ženy nemusely být společensky významné jen díky svým otcům či manželům, ale mohly rovnou převzít mužskou genderovou společenskou roli a atributy. Takovouto roli mohli převzít už v dětství nebo v průběhu života (*Turek 2011*).

Z kultury se šňůrovou keramikou existují doklady pohřbů mužů podle ženských pravidel. Například Vikletice okr. Chomutov, kde byl pohřben muž ve věku 55-60 let na způsob ženy. Zdá se, že u některých starších mužů došlo jakoby ke změně genderové identity, dobrovolně a v pojetí symbolickém. Zřejmě tento jev můžeme považovat za odchod na odpočinek. Muž už nemusel uplatňovat svou sílu v soubojích a při práci. Pohřeb starce (50-60 let) v dětské části pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou v Brně – Starém Lískovci může dokazovat význam postavení a genderové změny (*Turek 2010*, 123). Vysvětlení těchto jevů může být samozřejmě mnohem více. Naše poznání mohou prohloubit jen výsledky dalších pečlivě uskutečněných archeologických výzkumů.

6. Starší doba bronzová

Starší doba bronzová spadá do rozmezí let 2300 – 1650 př. Kr. Po téměř celé období jí zastupuje únětická kultura. Tato kultura je podle I. Pleinerové (1966-67) dělena na tři stupně, Ia protoúnětická, Ib staroúnětická, II. je dalším vývojem staroúnětické a III. Stupeň se označuje jako klasický. Začátek období značí přechod od eneolitu k době bronzové. Rozšíření kultury protoúnětické v Polabí sahalo hlavně na Kolínsko a Poděbradsko. Kultura staroúnětická se rozšířila do Poohří, povodí Bíliny, českého Polabí, na Pražsko, Slánsko a Mělnicko. Předklasická, klasická a mladší únětická kultura sídlila především ve středních, severozápadních a východních Čechách, což znamenalo oblast pražsko-slánskou, Čáslavsko, Kolínsko, Poděbradsko, Pojizeří dále Hradecko a Pardubicko a Chrudimsko (Bláhová-Sklenářová 2009-2010, 1-3).

6.1. Únětická kultura

Nejobvykleji jsou jedinci v únětické kultuře pohřbíváni individuálně ve skrčené poloze na pravém boku s orientací J-S (Obr. 13). Pohlaví se nerozlišovalo. Hned poté se v četnosti objevuje poloha na zádech s končetinami přetočenými na bok a skrčenými. Hrobové jámy mají obdélníkovitý tvar se zaoblenými rohy. V tomto období už je známo vyzdívání stěn hrobu kameny a dřevěné rakve, buď složené z prken nebo z vydlabaného kmene stromu. Přídavky jsou, jak už je známo z předešlých období, nejčastěji keramické nádoby, například hrnec, amfora, mísa, džbánec. Dále se vyskytuje šperk z měděného drátku, ojediněle náhrdelník ze stočených trubiček měděného drátku či kamenných nebo kostěných korálek, kostěná šídla a jehlice. Přídavky kamenné industrie jsou nejčastěji čepelky a retušované šipky ze silicitu. Ze zbraní jsou to pazourkové dýky s plošnou retuší a pazourkové sekery

(*Jiráň 2008, 67*). Ze staršího období jsou známy jak menší skupiny hrobů, tak i rozsáhlejší hřbitovy. Například v Praze-Dolních Počernicích je známo přes 70 hrobů (*Jiráň 2008, 63*). Na lokalitě Miškovice se našlo 44 hrobů, z nichž u 27 byla provedena analýza obsahu fosfátu. Dokázala, že toto místo pohřbení bylo až druhotné (*Smejtek 2005, 389*). Objevují se znaky uspořádání pohřbů do řad, nejčastěji orientovaných Z-V. Ve starším období jsou známy ploché hroby, které se nenarušují. Svědčí to o jejich povrchovém označování. Na severu územního rozšíření se také vyskytují hroby pod mohylami. Příslušníci společenstev byli pohřbíváni kostrově. Žárový pohřeb je v únětické kultuře výjimečný. Známý je jen jako přidané pohřby dětí. Výjimečné jsou také pohřby do sídlištních jam. V Čechách je zaznamenáno něco přes 20 sídlišť s těmito pohřby (*Smejtek 2005, 390*). Zemřelí jsou pohřbeni jsou individuálně, ale vyskytnou se i případy více jedinců v jedné hrobové jámě.

Oproti tomu v období mladší a pozdní fáze známe z jižních a západních Čech mohylová pohřebiště s větším výskytem žarového ritu. Mohyly bývají kruhového až oválného půdorysu s rozměry od 5 do 10 m (*Jiráň 2008, 68*).

Konec této kultury je charakterizován nejednotností v pohřebních praktikách, a tím je vysvětlena biritualita v následné střední době bronzové.

7. Cíl a metoda práce

Analýza pohřebních zvyklostí období od neolitu, eneolitu až po počátek doby bronzové je podstatnou nutností k poznání společenského postavení žen v pravěku. Základem k vytvoření analýzy bylo prostudování výzkumů z doposud publikovaných hrobových nálezů. Prvotní tedy byla práce s literaturou. Samotná analýza spočívá v sestavení databáze, jejíž popis je v další kapitole. Účelem databáze však nebylo kompletní sestavení všech pohřebních nálezů z Čech, pouze získání informací pro následné zpracování. Prostudované výsledky analýzy částí pohřebního ritu jsou součástí následné syntézy.

Cíl práce byl zaměřen na zjištění pravidel a vlivů v pohřebním ritu kultur neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové. Nejdříve byla zjištěna data z publikací, aby následně mohlo dojít k vyhodnocení výsledků pohřebního ritu. Teprve nakonec mohlo dojít na základě pohřebního ritu celé společnosti k vyčlenění žen.

Analýzu jsem provedla vypracováním databáze. Z dostupných publikací jsem do ní zahrnula co nejvíce pohřebních nálezů u jednotlivých kultur z území Čech. Pro použitou literaturu byly základem monografie včetně katalogů a odborná archeologická periodika obsahující články o zpracovaných výzkumech na jednotlivých lokalitách pohřebních areálů.

Z důvodu objektivity byly hroby s neúplnými či částečnými informacemi vynechány a do databáze nejsou zahrnuty. (Chybějící údaje, například hrobová výbava, orientace či pohlaví nebyly v publikacích někdy uvedeny.) Při zadávání dat do databáze bylo dodrženo zařazení podle období a kultur. Dále je uvedeno autorovo určení pohlaví, popřípadě věku, orientace, popis uložení zemřelého a výbavy v hrobové jámě, mezi než patří nádoby, zbraně a šperky aj.

Databázi jsem zpracovala v softwarovém programu MS Excel. Jsou v ní zaznamenány údaje uvedené v citované literatuře.

8. Databáze – struktura

Databáze je zpracována formou tabulky. Základní jednotkou, objektem, je pohřeb představující samostatný řádek. Jednotlivé popisné, identifikační i charakteristické znaky objektů jsou zobrazeny ve sloupcích.

Hrob č. – v prvním sloupci jsou zaznamenána označení jednotlivých hrobů, pokud byla autorem v textu uvedena. Nulou jsou označeny ty hroby, které v textu nebyly autorem označeny.

Lokalita – v druhém sloupci jsou uvedeny lokality nálezů. Převážně jde o polohy s čísly popisnými či o názvy pískoven.

Katastr – v tomto sloupci jsou uvedeny katastrální území, pod která spadají dané lokality.

Období – zde je uvedeno rozmezí od neolitu přes eneolit až po dobu bronzovou.

Kultura – nálezy jsou zařazeny do kultur podle autorova uvedení. V databázi je uvedena kultura lineární a vypíchaná za neolit. Jordanovská, michelsberská, schussenriedská, badenská, nálevkovité poháry, šňůrová keramika a zvoncovité poháry za eneolit. Nakonec únětická kultura k počátku doby bronzové.

Ritus – je buď kostrový nebo žárový. Pokud nebyl autorem uveden, je v řádku označen nulou.

Gender – je uvedeno M jako muž nebo Ž jako žena a 0, pokud se nedalo pohlaví podle přídavků či polohy mrtvého jedince určit.

Pohlaví antropologicky – ve sloupci je uvedeno M jako muž nebo Ž jako žena a 0, když nebylo pohlaví autorem uvedeno, z důvodu neúplného antropologického materiálu.

Pohlaví DNA – pokud nebylo pohlaví určeno pomocí analýzy DNA, je označeno 0. Jinak tu platí stejné označení, jako v předchozích dvou sloupcích, M jako muž a Ž jako žena.

Věk – autoři ve svých textech uváděli nejčastěji, že se jednalo o starce, dospělého či mladého jedince nebo dítě. V několika málo případech bylo uvedeno i rozmezí věku. U ostatních neznámých pohřbených je uvedena 0.

Orientace – pokud šlo o kostrový hrob a autor článku orientaci uvedl, je tedy orientace uvedena zkratkami světových stran S – sever, J – jih, V – východ, Z – západ, popřípadě kombinacemi odchylek a vždy v ose hlava - nohy. Neuvedené informace o orientaci jsou označeny 0.

Pohled k – tento sloupec se převážně odvíjí od předešlého sloupce s orientací. Podle orientace kostrového pohřbu mohl autor určit, zda nebožtík hledí k S – severu, J – jihu, V – východu, Z – západu s občasnými kombinacemi odchylek či zda hledí vzhůru. Neurčení jedinci jsou v tomto sloupci označeni 0.

Milodary – tento sloupec označuje informaci, zda měl pohřbený jedinec nějakou výbavu či neměl. Jestli byly nalezeny nějaké přídavky, je v sloupci ANO. Když pohřbený neměl výbavu žádnou, sloupec uvádí NE. Neuvedená informace je opět označena 0.

Počet artefaktů – zde jsou uvedena čísla počtů jednotlivých artefaktů. Pohybující se v řádů desítek. Jednalo-li se o například ženský hrob s částmi náhrdelníků v podobě jednotlivých korálek či zubů, může pak být číslo vyšší v řádů stovek až tisíce.

Počet nádob – tento sloupec je vyplněn na stejném principu jako ten předešlý. Opět jsou zde uvedeny počty nádob v číslech.

Zbraně – jestli hrob osahoval nějakou zbraň, je v sloupci vypsána slovně. Hrob bez zbraní je popsán 0.

Šperky – tento sloupec se šperky je na stejném principu jako předešlý sloupec se zbraněmi, tedy buď jsou šperky vypsány slovně, nebo 0.

Genderové symboly – vztahují se k pohlaví pohřbených jedinců. Zda jedinec obsahoval mužské symboly, například zbraně, jsou zde opět vypsány slovně. To samé je uvedeno u žen, ovšem se symboly šperků. Pokud nebyl

jedinec genderově určen, byl označen nebo neměl žádnou pohřební výbavu, je v sloupci zapsána 0.

Poznámka – v poznámce jsou uvedeny informace, považované za důležité. Například šlo-li o dvojhrob apod.

Literatura – literatura je řazena podle jména autora, který výzkum sepsal, poté roku, kdy byla publikace vydána a popřípadě stránek, či označení nálezové zprávy. Celý soupis použité literatury, jak v databázi, tak i v textu je uveden v závěru práce.

9. Analýza

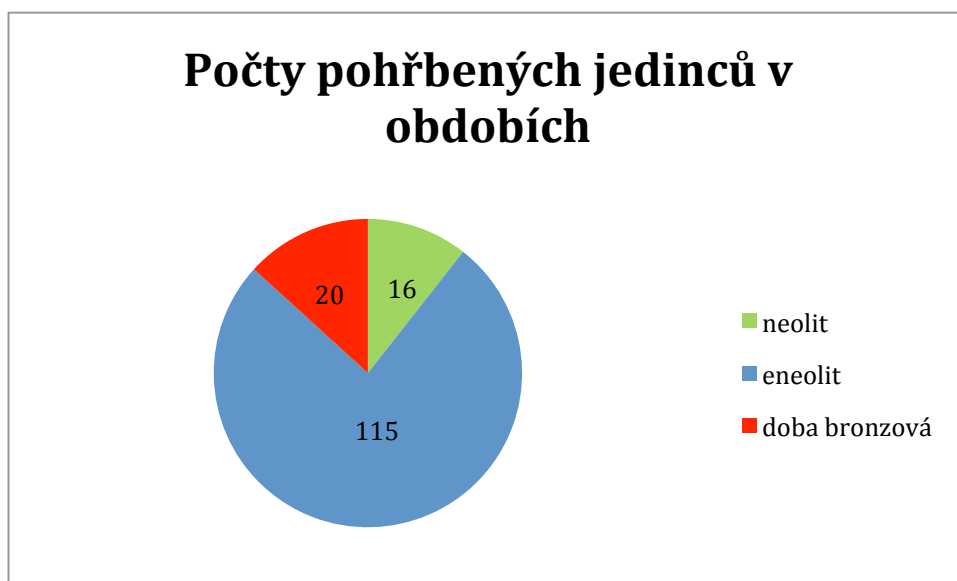
Analýza způsobu pohřbívání od počátku neolitu přes eneolit k únětické kultuře počátku doby bronzové byla provedena na více úrovních. Nejprve byly odděleny pohřby jednotlivých období a následně i kultur. Na základě těchto úrovní byly analyzovány jednotlivé prvky pohřebního ritu, aby je bylo možné vyhodnotit kvalitativně i kvantitativně.

Cíle analýzy byly zaměřeny především na zjištění podmínek a způsobů v pohřebním ritu kultur neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové. Získáním dat mohlo dojít k následnému vyhodnocení výsledků pohřebního ritu celé společnosti, z čehož bylo možné vyčlenit ženský prvek.

9.1. Shrnutí výsledků

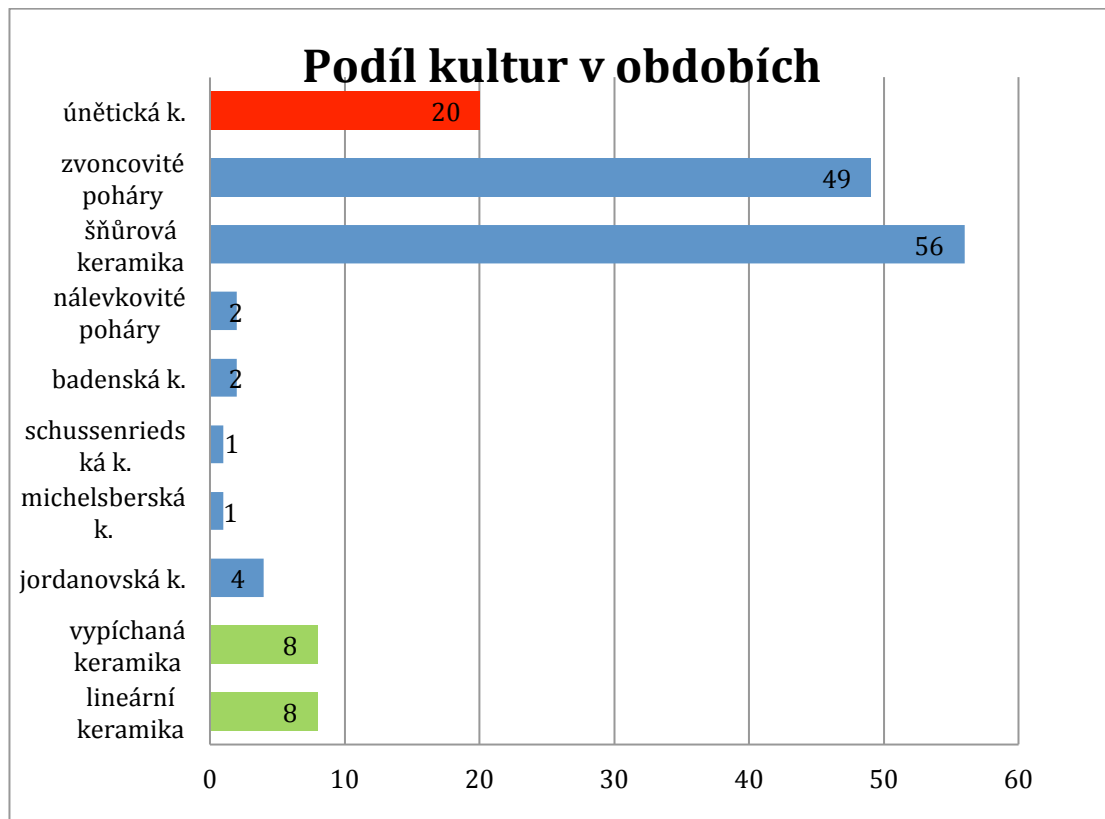
Pohřební nálezy kultur neolitu, eneolitu a únětické kultury byly zhodnoceny a byla stanovena charakteristika pohřebních ritů v Čechách. V následující kapitole, věnované interpretaci, bude srovnáno vyhodnocení základních znaků.

Celkový počet analyzovaných pohřbených jedinců neolitu a eneolitu i s únětickou kulturou doby bronzové v Čechách je 151. Ve všech případech byli pohřbení jedinci pochováni samostatně až na pár výjimek. U kultury se šňůrovou keramikou se jedná o jeden případ dvojhrobu. U zvoncovitých pohárů jsou v databázi zahrnuty tři případy dvojhrobů a u únětické kultury jen jeden. Vždy se jednalo o ženu a muže v jednom hrobě nebo o dospělého a dítě.

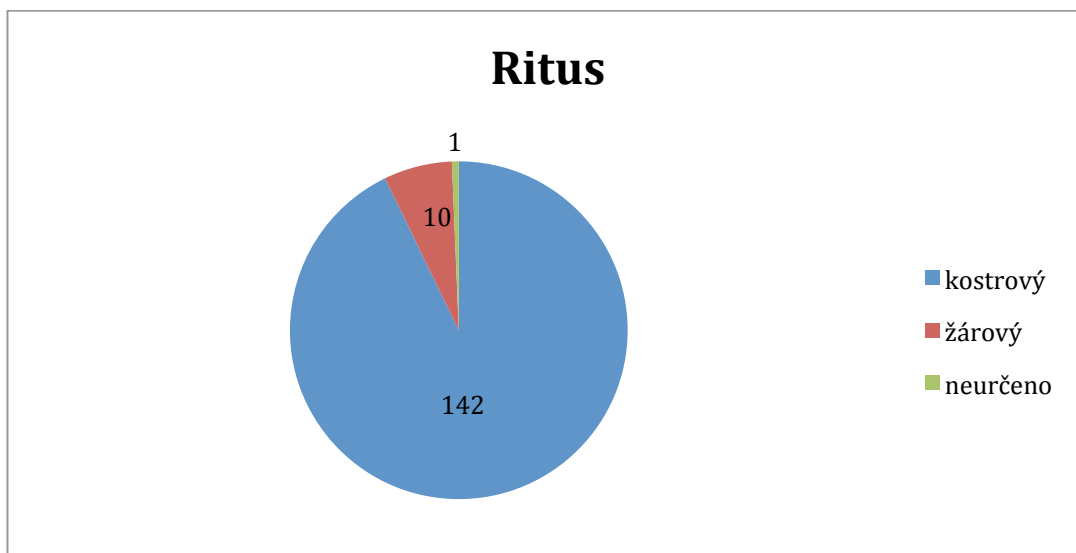
Graf č. 1 – Počty pohřbených a jednotlivých obdobích tvořící databázi

Na grafu č. 1 je viditelný podíl analyzovaných pohřbených jedinců ke každému období. Pro neolit jich bylo analyzováno 16, pro eneolit nejvíce, tedy 115 a pro počátek doby bronzové 20.

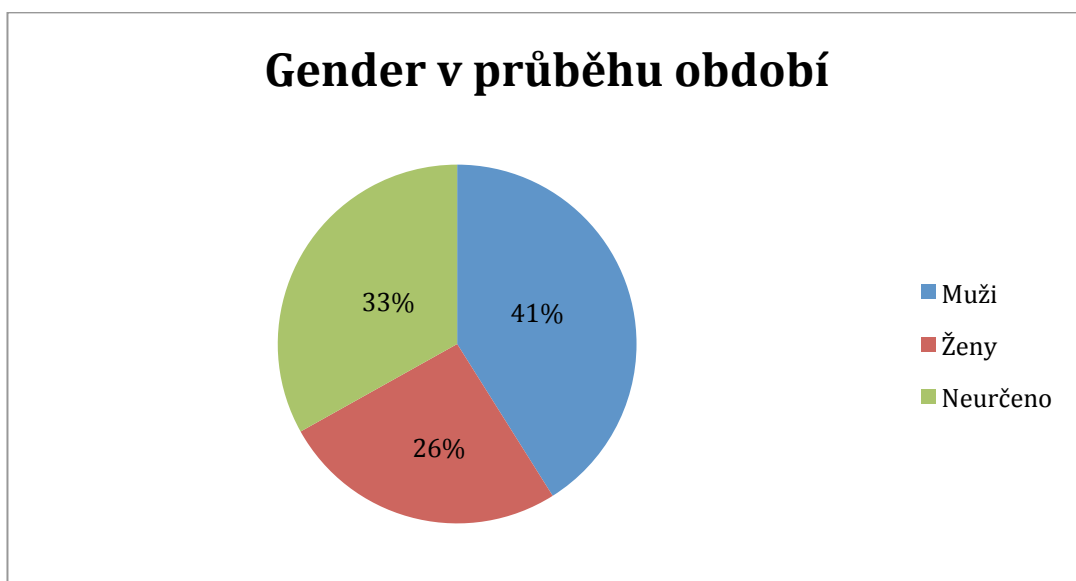
Graf č. 2 - Podíl počtu pohřbů pro jednotlivé kultury v obdobích.

Graf č. 2 znázorňuje jednotlivé kultury obsažené v databázi a u nich popsán počet pohřbů. Podle barev je viditelné, že zelené sloupce zastupují neolit, modré eneolit a červené počátek doby bronzové. Je zde dobře viditelné, že nejlépe dokumentované výzkumy patří kulturám se šňůrovou keramikou a zvoncovitými poháry.

Graf č. 3 – Podíl kostrového a žárového ritu.

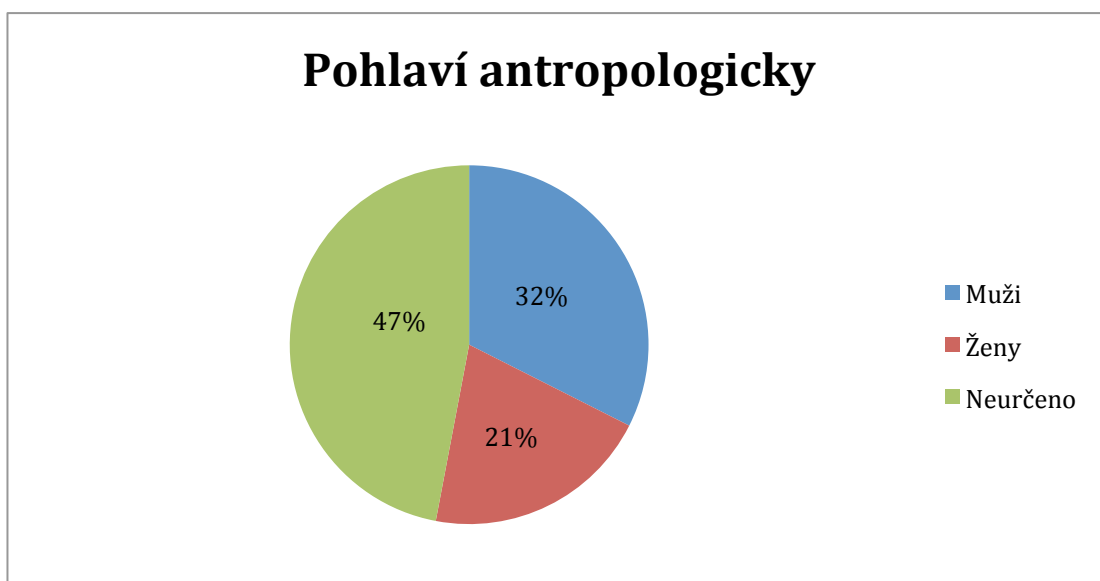
Z grafu č. 3 je patrné, že po celé období od neolitu po počátek doby bronzové se pohřbívalo převážně kostrově. Žárové hroby jsou zastoupeny v malé míře.

Graf č. 4 – Procentuální zastoupení genderového určení v průběhu období

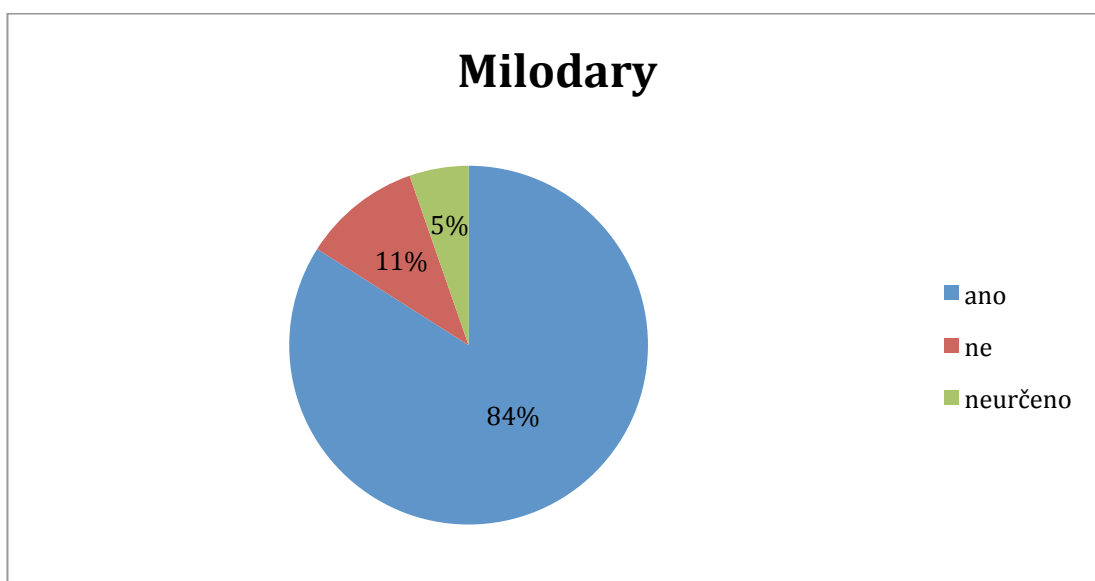
Procentuální zastoupení genderového určení pohřbených jedinců je podle grafu č. 4 dosti vyvážené, muži mírně převažují. Ovšem neurčených jedinců je

jedna čtvrtina z celkového počtu analyzovaných hrobů v průběhu celého období od neolitu po únětickou kulturu.

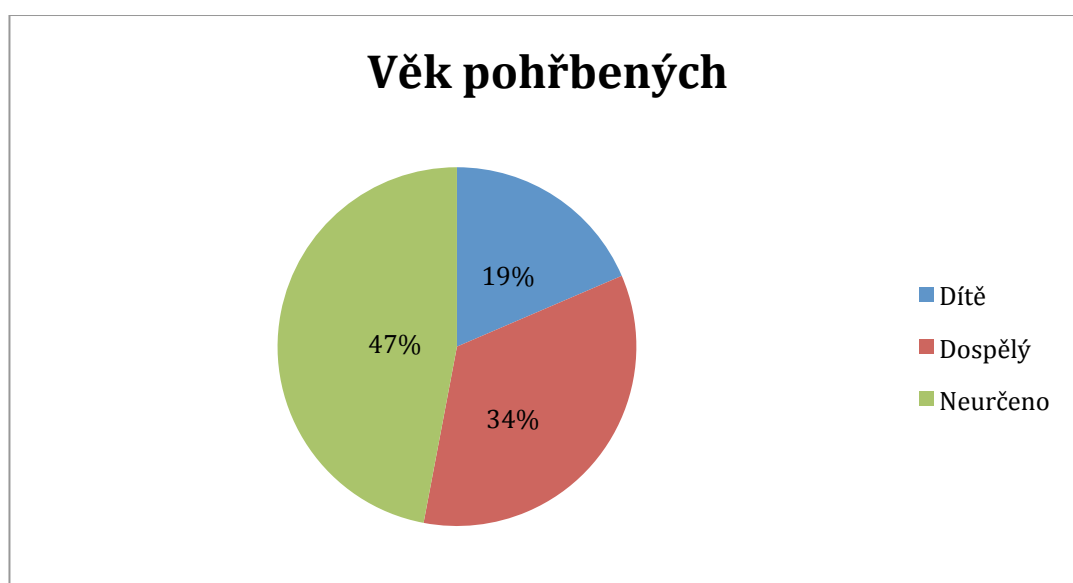
Graf č. 5 – Procentuální zastoupení antropologicky určeného pohlaví.

Na grafu č. 5 s antropologickým určením pohlaví pohřbených jedinců převažuje právě neurčené pohlaví. Výrazně méně 32 % zastupují muži a 21 % ženy. Z toho lze usoudit, že mužské pohlaví v menší míře dominuje.

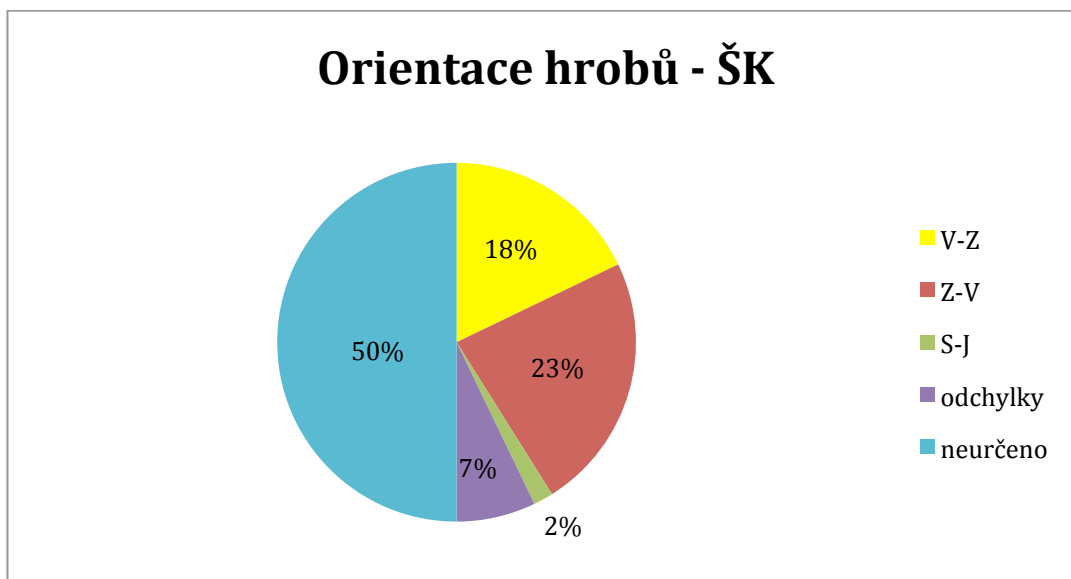
Graf č. 6 – Podíl milodarů v hrobech.

Graf č. 6 ukazuje, kolik procent pohřbených jedinců napříč kulturami neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové mělo ve svých hrobech milodary. Téměř 84 % milodary u sebe mělo a pouhých 11 % pohřbených bylo bez přídavků. Nejčastějšími přídavky byla keramika, převážně nádoby. Dalšími častými přídavky byly buď zbraně (u mužů) v podobě sekeromlatů, seker, šípek či dýk nebo šperky (u žen) v podobě částí náhrdelníků, záušnic či jiných ozdob.

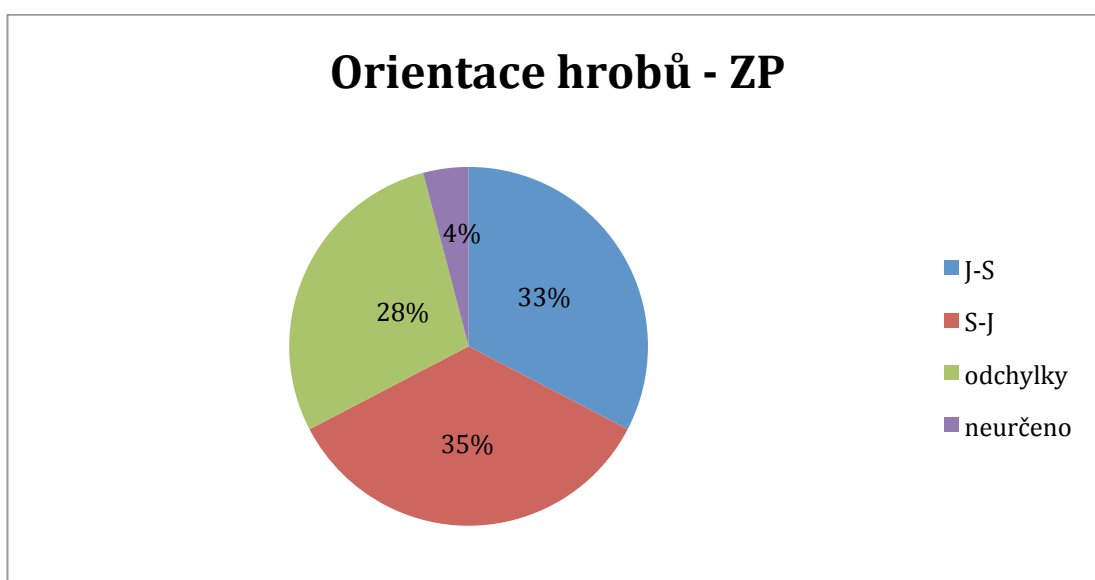
Graf č. 7 – Procentuální zastoupení pohřbených podle věku.

V grafu č. 7 jsou v procentech ukázány věkové skupiny pohřbených jedinců. Pokud autor ve svém výzkumu uvedl, o jak starého jedince se jednalo, je zařazen buď jako dítě (věkově do 18 let) anebo jako dospělý (věkově od 18 let výše). Ovšem největší část a to téměř polovinu zabírají neurčení jedinci.

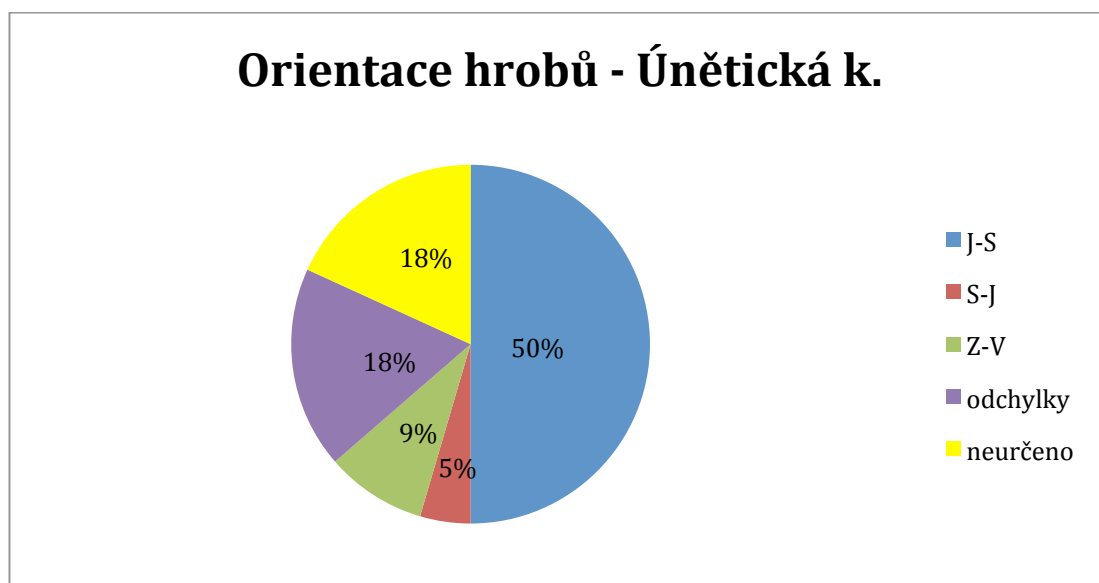
Graf č. 8 – Orientace hrobů v kultuře se šňůrovou keramikou

Graf č. 8 o určení orientace pohřbených ukazuje 50% podíl neurčených jedinců. 23 % určuje orientaci Z-V, která je typická pro muže a 18 % určuje V-Z, typická pro ženy v této kultuře. Drobné odchylky jsou 7 %. Velké množství šňůrových hrobů není autorem výzkumů určeno. Z čehož vyplývá, že dokumentace nebyla úplná.

Graf č. 9 – Orientace hrobů v kultuře se zvoncovitými poháry.

U kultury se zvoncovitými poháry je určení orientace mnohem lepší. Podle grafu č. 9 jsou pouhé 4 % neurčení jedinci. Větší část 28 % jsou odchylky od běžných světových stran. 35 % tvoří S-J, typická pro mužské pohlaví a 33 % tvoří J-S, typičtější pro ženy, jsou v celku mezi sebou vyvážené.

Graf č. 10 – Orientace hrobů v únětické kultuře

U únětické kultury je 50 % podíl k orientaci J-S, která je podle databáze autory výzkumů přiřazována jak ženám, tak i mužům. Poté stejný podíl 18 % a 18 % patří odchylkám od světových stran a neurčeným pohřbům. 9 % je podíl ve směru Z-V a pouze 5 % ke směru S-J. U obou je tato orientace převážně u mužů.

10. Syntéza výsledků pohřebního ritu žen od neolitu do starší doby bronzové

Nyní interpretuji předchozí kapitoly týkající se analýzy databáze. Tato práce je zaměřena na hroby žen a jejich význam v průběhu období. Pouze 21 % žen bylo antropologicky určeno z celkového počtu jedinců v databázi. Genderové určení žen v průběhu období činí 26 %. V tehdejší společnosti byl tedy větší podíl pohřbených mužů.

Počet analyzovaných pohřbů z neolitu na území Čech bylo 16. Z nichž 8 pohřbů (3 žárové, 5 kostrových) patří kultuře s keramikou lineární a 8 (3 žárové, 5 kostrových) kultuře s keramikou vypíchanou. Orientace ani u jednoho kostrového hrobu nebyla určena. Pohlaví určené antropologicky u kultury s keramikou lineární je vyvážené 4 muži a 4 ženy. U kultury s keramikou vypíchanou nebylo pohlaví určeno. Genderové určení podle přídavek je 2 muži a 1 žena. Podle M. Zápotocké (1998) byl v kultuře s lineární keramikou kostrový ritus ve skrčené poloze se slabě převládajícím uložením na levém boku. V orientaci koster měla panovat určitá volnost, ale nejčastější byl směr hlavou k východu. Co se přídavek týče nejčastěji se vyskytuje keramický inventář, ovšem bez rozdílu mužských, nebo ženských pohřbů.

U mužských hrobů je nejčastějším přídavkem sekeromlat nebo sekera, tedy broušená industrie. U ženských pohřbů se vyskytují náhrdelníky či perly. U kultury s vypíchanou keramikou M. Zápotocká určuje, že žárový ritus tvoří třetinu všech pohřbů. Vybaveny jsou jednotně a to především keramikou, kamennými nástroji u mužů a ozdobami u žen. Jedinci kostrově pohřbení převažují na levém boku hlavou k východu. V období kultury s vypíchanou keramikou jsou již zaznamenávána na území Čech pohřebiště.

Z období eneolitu bylo 115 analyzovaných pohřbů na území Čech. Eneolit se vyznačuje kostrovými hroby. Vyskytly se pouze 3 žárové a jeden neurčený

pohřeb. Čtyři pohřby patřící jordanovské kultuře jsou 2 kostrové a 2 žárové hroby, z nichž jeden byl určen jako ženský, zbylé 3 jsou neurčeny. Objeven byl dále jeden michelsberský a jeden schussenriedský kostrový hrob neurčeného pohlaví. Následovaly dva kostrové badenské pohřby, též neurčeného pohlaví. V kultuře se šňůrovou keramikou je jeden neurčený pohřeb a 56 pohřbených jedinců kostrově, z čehož je 8 dětí, 35 věkově neurčených a 14 dospělých, tedy nad 18 let. Antropologické určení pohlaví je u šňůrových pohřbů 18x mužské, 13x ženské a 25x neurčení jedinci. U kultury se zvoncovitými poháry je pouze jeden z analyzovaných pohřbů žárový a 48 pohřbů kostrových z toho 17 dětí do 18 let, 13 neurčených a 19 dospělých (nad 18 let věku). Antropologicky bylo určeno 19 mužů, 10 žen a 20x neurčené pohlaví. Nejčastějšími přídatky bývají ze zbraní měděné dýky, pazourkové šipky, sekerky, sekeromlaty. Ze šperků byly uváděny nejčastěji zvířecí zuby, přívěsky z kosti, měděné záušnice, nátepní destičky, jantarové korálky. Podle M. Zápotocké (1998) převládaly v časném eneolitu kostrové pohřby. V těchto kulturách byla orientace hrobů poledníková na pravém boku. Podle E. Neustupného (2008) je z michelsberské kultury známo velmi málo pohřbů. Podle J. Turka (2005d) ve starším eneolitu v kultuře nálevkovitých pohárů byli zemřelí pohřbeni ve skrčené poloze orientace V-Z a opačně s přídatky typu sekeromlat popřípadě kulovitý mlat či keramický džbán. Vyskytují se skříňkové hroby, někdy umístěné dokonce pod kamennou mohylou (Nymburk). Ve středním eneolitu je viditelná absence archeologických stop pohřbívání, vyjma jedinečného hrobu badenské kultury z Velvar a dále řívnáčské kultury z Prahy-Běchovic (žárový ritus) a z Stehlčevsi – „U Zájezdu“ (birituální), a projevuje se v databázi. Podle J. Turka se mladší eneolit a jeho pohárové kultury začaly odlišovat od předchozích kultur svým individuálním pohřbíváním a odlišováním žen, mužů a dětí v pohřebních zvyklostech. Ženy kultury se šňůrovou keramikou byly ukládány na levém boku hlavou k východu a muži opačně. Nejčastějšími přídatky byly keramické nádoby jako amfory, misky a džbány zdobené otisky

šňůry. V hrobech dospělých žen se vyskytují amfory a příznačné jsou také náhrdelníky z perleťových kroužků a ze zvířecích zubů (*Neustupný 2006*, 143). Muži kultury se zvoncovitými poháry byli pohřbíváni na levém boku s hlavou k severu a ženy na pravém boku hlavou k jihu. Mužské přídavky byly nejčastěji pazourkové šipky, kamenné nátepní destičky, měděné dýky a u žen zase nejčastěji záušnice, jantarové korálky, knoflíky s V-vrtáním a keramické nádoby.

Únětická kultura počátku doby bronzové obsahuje 20 analyzovaných pohřbů, které jsou všechny kostrové. Z toho jsou 3 děti do 18 let, 6 neurčených a 11 dospělých. Bylo antropologicky určeno 8 mužů, 3 ženy a 9 neurčených jedinců. Orientace hrobů je z 50 % poledníková s hlavou k jihu. Podle L. Jiráně (*2008*) byl lid únětické kultury pohřbíván ve skrčené poloze na pravém boku v orientaci J-S. Pohlaví se nerozlišovalo. Nejčastějšími přídavky byly keramické nádoby stejně jako v předešlých obdobích. Dále jsou časté bronzové zbraně (sekeromlat) či šperky pro hroby žen (jehlice, záušnice), výjimkou nejsou ani kostěné přídavky nebo jantarové korálky. V eneolitu je polovina jedinců antropologicky neurčena, zřejmě důsledkem přírodních vlivů či jiných důvodů (např. starší antropologicky neurčované hroby). Pouze čtvrtina určených byla žen, mužů bylo opět více.

11. Závěr

Téma o pohřbech žen ve starším pravěku je nesporně velmi zajímavé. Odráží však současný stav poznání. Dosavadní poznatky budou nepochybně zpřesňovat nové výsledky pečlivě uskutečněných archeologických výzkumů včetně výzkumu pohřebního ritu.

V předešlých kapitolách věnovaných pohřebnímu ritu kultur neolitu, eneolitu a počátku doby bronzové jsem se nevěnovala pouze ženskému pohlaví. Cílem analýzy bylo zjištění, jakým způsobem byly ženy odlišovány od mužů v pohřebních zvyklostech. Proto byl sledován pohřební ritus celé společnosti. V mé databázi není u kultur neolitu uváděna orientace pohřbených jedinců z důvodu autorova neuvedení v textu, ovšem podle badatelů žena kultury s lineární a vypíchanou keramikou ležela nejčastěji na levém boku s hlavou k východu. Už v kultuře s vypíchanou keramikou se objevoval nový ritus žárový. Vyskytují se již pohřebiště. Dokonale spálené ostatky lidí ukládali nejčastěji na hromádku. Při těchto pohřbech se nedalo pohlaví antropologicky určit, pouze podle přídavek. V období pozdního neolitu až časného eneolitu žárový ritus postupně ustupuje a převládá kostrový ritus. V časném eneolitu ještě kostrové hroby převládaly oproti těm žárovým, orientace byla nejčastěji podle badatelů poledníková. V mé databázi orientace, ani pohlaví u hrobů časného eneolitu určena není. Stejně tak je to i u kultury nálevkovitých pohárů. Z této kultury jsou známy již mohylové násypy, které ovšem patřily spíše mužům. Pokud jde o pohřební areály, jednalo se o skrčenou polohu na pravém či levém boku. V mladším eneolitu došlo ke sjednocení pohřebního ritu. V kultuře se šňůrovou keramikou byly ženy ukládány na levém boku hlavou k východu. Ženy měly u sebe keramickou výbavu v podobě amfor, mís či džbánů a měděné záušnice a části náhrdelníků z perleťových kroužků a ze zvířecích zubů. V kultuře zvoncovitých pohárů ženy spočívaly na pravém boku s hlavou k jihu s mírnými odchylkami a pohledem k východu. Jako přídávky měly ženy v hrobech záušnice, jantarové

korálky a kostěné knoflíky. Na počátku doby bronzové v únětické kultuře ženy ležely v hrobových jamách ve skrčené poloze na pravém boku s orientací J-S. Nejčastějšími přídávky byly keramické nádoby (amfora, mísa, džbáněk), záušnice (vlasové ozdoby), drátěné náramky, jehlice a korálky.

Milodary v ženských hrobech symbolizují to, jak tehdejší společnosti uctívaly své předky, jakou k nim měly úctu. Mohly odrážet jejich postavení i schopnosti jedince vůči celé společnosti. Ženy byly vždy brány jako matky spojené s domácností a dětmi. V ženských hrobech byby od neolitu ve výbavě ozdoby. Oproti tomu muži byli odjakživa spojováni s mocí a bojem, proto jim byly do hrobů vkládány zbraně (jako jsou sekery, sekeromlaty či šipky). Vůči celé společnosti měli muži a ženy rozdílné úkoly, a tak se mohli v životě doplňovat. Od toho se odvíjí i odlišná symbolika hrobových přídavek. Archeologická interpretace (orientace zemřelého či milodary) genderu může být někdy naprosto odlišná od antropologicky určeného pohlaví pohřbeného. Ovšem doposud nelze na tyto odlišnosti spolehlivě zodpovědět. V úvahu přicházejí možnosti vyššího postavení některých žen ve společnosti díky jejich výjimečným schopnostem, nebo od mladšího eneolitu v souvislosti s prohlubujícím se společenským rozvrstvením. Hroby žen s bojovnickými atributy se někdy vysvětlují jako hroby „amazonek“.

V dnešní době již můžeme při archeologickém výzkumu hrobů pečlivě sledovat jednotlivé znaky pohřebního ritu daných kultur, antropologicky je vyhodnocovat (podle fyzické antropologie, podle DNA) a zaměřovat se na pravidla způsobu pohřbívání, které se mohou s každým novým výzkumem rozšiřovat a upravovat.

12. Použité prameny a literatura

- Bláhová-Sklenářová, Z. 2009-2010: Doba bronzová v ČR. Studijní materiály.*
- Čtverák, J. – Rulf, J. 1989: Nálezy horizontu jordanovské kultury z Třebestovic, okr. Nymburk. Památky archeologické 80, 5-29.*
- Dobeš, M. 2008: Kultura kulovitých amfor. In: Neustupný, E. (ed.): Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit. Praha, 115-122.*
- Daněček, D. – Průchová, E. – Turek, J. 2009: Žárový pohřeb kultury zvoncovitých pohárů v sídlištním kontextu z Velkých Přílep, okr. Praha-západ. Archeologie ve středních Čechách 13. Praha, 173-194.*
- Gojda, M. 1995: Zum Projekt der Luftbildarchäologie in Böhmen. Konzeption und Methoden. In: J. Kunow (ed.): Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Aerial Archaeology in Eastern and Central Europe. Internationales Symposium 26. – 30. September 1994 Kleinmachnow, Land Brandenburg. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 3. Potsdam, 199-208.*
- Gojda, M. (ed.) 2004: Ancient Landscape, Settlement Dynamics and Non-Destructive Archaeology. Czech research project 1997-2002. Dávnověká krajina a sídla ve světle nedestruktivní archeologie. Český výzkumný projekt 1997-2002. Praha.*
- Hložek, M. 2006: Stanovení chemického složení kovové ozdoby z hrobu kultury se zvoncovitými poháry v Tuněchodech. Živá archeologie archeologie – (Re)konstrukce a experiment v archeologii 7, 58-61.*
- Horáková-Jansová, L. 1934: Žárové hroby s vypíchanou keramikou v Praze-Bubenči. Zprávy Státního archeologického ústavu v Praze 4, 28-45, 69-72.*
- Jíra, J. A. 1910: Malovaná neolitická keramika v Čechách. Pravěk 6, 66-85.*

- Jiráň, L. 2008:* Starší doba bronzová. In: Archeologie pravěkých Čech 5. Doba bronzová. Praha, 17-74.
- Kytlicová, O. 1956:* Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů v Kněževsi. Archeologické rozhledy 8, 328-336.
- Kubálek, P. 2010:* Základní antropologické zpracování kostí v objektu v Praze-Ruzyni, ulici Na Hůrce. Předběžná zpráva. Živá archeologie – (Re)konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum 3, 237-244.
- Lička, M. 1967:* Kostrový hrob kultury volutové z Trmic (o. Ústí n. L.). Archeologické rozhledy 19, 87-90.
- Matějíčková, A. – Dvořák, P. (eds.) 2012:* Pohřebiště z období zvoncovitých pohárů na trase dálnice D1 Vyškov – Mořice. Funerary area of the Bell Beaker period on the D1 Vyškov – Modřice motorway. Pravěk. Supplementum 24. Brno.
- Matoušek, V. 1987:* Příspěvek ke studiu pohřebního ritu v pozdním eneolitu v Čechách. Archeologické rozhledy 54, 199-208.
- Moucha, V. 2000:* K otázce eneolitických mohyl v Čechách. In: Sborník Miroslavu Buchvaldkovi. Most, 167-171.
- Neustupný, E. 1967:* Počátky patriarchátu ve střední Evropě. Praha.
- Neustupný, E. (ed.) 2008:* Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit. Praha: Archeologický ústav, v. v. i.
- Neustupný, J. 1941:* Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy. Praha.
- Pavlu, I. – Rulf, J. – Zápotocká, M. 1995:* Bylany Rondel. Model of the Neolithic site. In: Praehistorica Archaeologica Bohemica. Památky archeologické – Supplementum 3, 7-123.
- Pavlu, I. – Zápotocká, M. 2007:* Archeologie pravěkých Čech 3. Neolit. Archeologický ústav, v. v. i. Praha.
- Pěnička, R. 2010:* Domy mrtvých. Živá archeologie – (Re)Konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum 3, 13-20.
- Pič, J. L. 1899:* Starožitnosti země české I-1. Praha.

- Pleiner, R. – Rybová, A. (eds.) 1978: Praveké dějiny Čech. Praha.*
- Pleinerová, I. 1980: Kultovní objekty z pozdní doby kamenné v Březně u Loun. Památky archeologické 71, 10-60.*
- Pleinerová, I. – Pavlů, I. 1979: Březno. Osada z mladší doby kamenné v severozápadních Čechách. Ústí nad Labem.*
- Rulf, J. – Čtverák, V. 1997: Osídlení kultury s lineární keramikou a sídlištní pohřby v Třebestovicích, okr. Nymburk. Archeologie ve středních Čechách 1, 35-71.*
- Schönigerová, V. 2010: Sídlištní pohřby kultury nálevkovitých pohárů. In: Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích, Živá archeologie - (Re)konstrukce a experiment v archeologii, Supplementum 3, 77-79.*
- Sklenář, Z. 1998: Keramika a sklo. Archeologický slovník 3. Praha.*
- Skružný, L. – Turek, J. – Vojtěchovská, I. 2000: Pohřebiště z období zvoncovitých pohárů ve Velkých Přílepech – Kamýku, okr. Praha-západ. Archeologie ve středních Čechách 4, 59-78.*
- Smejtek, L. 2002: Předstihový výzkum polykulturního naleziště ve Společenské zahradě (Praha 4-Krč). Zprávy ČAS, Supplementum 49, 4-5.*
- Smejtek, L. 2005: Praha bronzová. In: M. Lutovský – L. Smejtek a kol., Praveká Praha. Praha.*
- Stocký, A. 1926: Pravek země české I. Věk kamenný. Praha.*
- Stránská, P. 1999: Lidské pozůstatky v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Archeologické rozhledy 51, 688-691.*
- Stránská, P. 2006: Antropologická analýza kostrových pozůstatků lidu kultury zvoncovitých pohárů z Tuněchod, okr. Chrudim. In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí. 25. setkání v roce 2006, Hradec Králové, 173-176.*
- Stránská, P. 2010: Antropologická analýza kostrových pozůstatků lidu kultury zvoncovitých pohárů z druhé etapy výzkumu pohřebiště II v Tuněchodech, okr. Chrudim. Živá archeologie – (Re)Konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum 3, 234-236.*

- Tichý, R. – Dohnálková, I. – Dohnálková, H. – Thér, R. – Drnovský, V. 2007:* Birituální pohřebiště a sídliště kultury zvoncovitých pohárů v Tuněchodech u Chrudimi (předběžná zpráva). In: R. Tichý (ed.): 25. pracovní setkání „Otázky neolitu a eneolitu našich zemí“. Sborník referátů z 25. zasedání badatelů pro výzkum neolitu Čech, Moravy a Slovenska. Hradec Králové 30. 10. – 2. 11. 2006. Archeologické studie Univerzity Hradec Králové, svazek 1. Hradec Králové, 165-172.
- Tichý, R. – Thér, R. – Papineschi, J. 2006:* Tuněchody: jedno neobvyklé pohřebiště a sídliště z pravěku. *Živá archeologie* 7, 55-61.
- Tichý, R. 2010:* Pohřby na sídlišti nebo pohřební hliníky? *Živá Archeologie – (Re)Konstrukce a experiment v archeologii. Supplementum* 3, 21-30.
- Turek, J. 1990:* Pohřební ritus a otázky sociální struktury kultury se šňůrovou keramikou – The burial rite and a question on social structure of the Corded Ware culture. *Archeologia Iuvenis* I – 1990. Brno, 6-10.
- Turek, J. 2000:* Being a beaker child. The position of children in late eneolithic society – Děti v období šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů. Postavení dětí ve společnosti pozdního eneolitu, In: In memoriam Jan Rulf. *Památky archeologické – Supplementum* 13. Praha, 424-238.
- Turek, J. 2002:* „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách. In: Neustupný, E. (ed.): *Archeologie nenalézaného. Plzeň – Praha*, 217-240.
- Turek, J. 2003:* Řemeslná symbolika v pohřebním ritu období zvoncovitých pohárů. Suroviny, výroba a struktura společnosti v závěru Eneolitu, Craft symbolism in the Bell Beaker burial customs. Resources, production and social structure. In: Šmejda, L. – Vařeka, P. (eds.): *Sedmdesát neústupných let. KAR – ZČU Plzeň*, 199-217.
- Turek, J. 2004:* Nátepní destičky z období zvoncovitých pohárů, jejich suroviny, technologie a společenský význam. In: Kazdová, E. – Měřínský, Z. – Šabatová, K. (eds.): *K počtě Vladimíru Podborskému. Brno* 207-226.

- Turek, J. 2005a:* Lučištníci z Kobylis. Výzkum v čase adventním. *Archeologie* 1/2006, 10-15.
- Turek, J. 2005b:* Hroby Amazonek v Čechách, 2500 let před Kristem. *Archeologie* 1/2005, 24-37.
- Turek, J. 2005c:* Praha kamenná. Neolit – mladší doba kamenná. In: Lutovský, M. – Smejtek, L. a kol.: *Pravěká Praha*, Praha.
- Turek, J. 2005d:* Praha kamenná. Eneolit – pozdní doba kamenná. In: Lutovský, M. – Smejtek, L. a kol.: *Pravěká Praha*, Praha.
- Turek, J. 2006:* Období zvoncovitých pohárů v Evropě – Bell Beaker period in Europe. *Archeologie ve středních Čechách* 10, 275-368.
- Turek, J. 2008:* Kultura zvoncovitých pohárů. In: Neustupný, E. (ed.): *Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit*. Praha, 147-169.
- Turek, J. 2010a:* Oheň – alternativa v cestě na věčnost. Význam kremace v mladším eneolitu střední Evropy. *Živá archeologie* 10/2009, 48-51.
- Turek, J. 2010b:* Domy mrtvých ve světě prvních zemědělců. In: Hroby, pohřby a lidské ostatky na pravěkých a středověkých sídlištích. *Živá archeologie - (Re)konstrukce a experiment v archeologii*, Supplementum 3, 7-12.
- Turek, J. 2011:* Genderové identity v eneolitické společnosti a otázky interpretace společenských kategorií. *Živá archeologie* 11/2010, 122-125.
- Turek, J. 2012:* Kamenné nátepní destičky jako mužské ozdoby. Společenský význam lukostřelby v období zvoncovitých pohárů. *Živá archeologie* 12/2011, 58-63.
- Turek, J. 2014:* Poháry místo monumentů. In: Bárta, M. – Kovář, M. a kol.: *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur*. Praha, 69-105.
- Vencl, S. 1961:* Studie o šáreckém typu. *Sborník Národního muzea A* 15-3.
- Vencl, S. 1972:* Několik eneolitických nálezů ze středních Čech. *Archeologické rozhledy* 24, 489-513.

- Vokolek, V. 1981*: Eneolitický hrob z Plotišt' nad Labem a pohřebiště zvoncovitých pohárů z Předměřic nad Labem. *Archeologické rozhledy* 33, 481-485.
- Vokolek, V. 1993*: *Pravěk východních Čech*. Hradec Králové.
- Zápotocká, M. 1998*: Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500-4200 B. C.). Gräber und Gräberfelder der Kultur mit Linear-, Stichband- und Lengyelkeramik. Praha.
- Zápotocký, M. 2008*: Kultura nálevkovitých pohárů ve starším eneolitu. In: Neustupný, E. (ed.): *Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit*. Praha, 61-81.

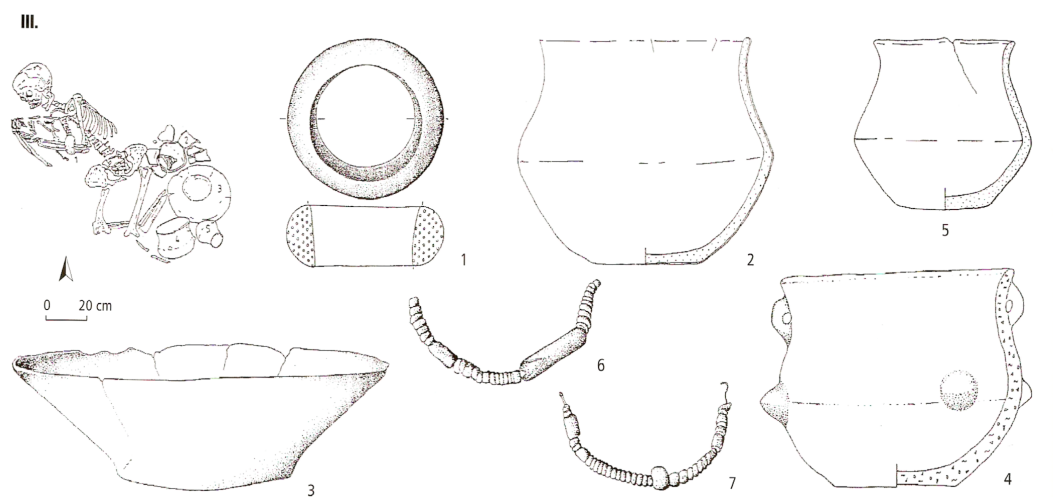
13. Přílohy

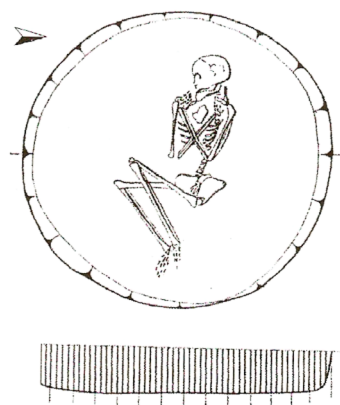
Obr. 1 - Kostrový pohřeb ženy LVIII kultury s keramikou lineární. Plotiště n/Lab.
(podle Zápotocká 1998).

Obr. 2 - Kostrový pohřeb ženy XLVII kultury s keramikou lineární. Plotiště n/Lab.
(podle Zápotocká 1998).

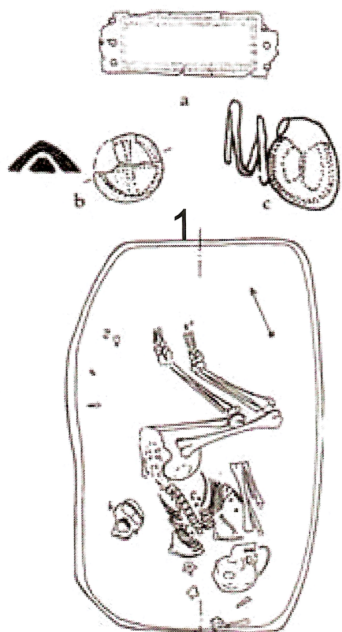

Obr. 3. - Kostový pohřeb ženy kultury s vypíchanou keramikou s mramorovým náramkem (podle Zápotocká 1998).

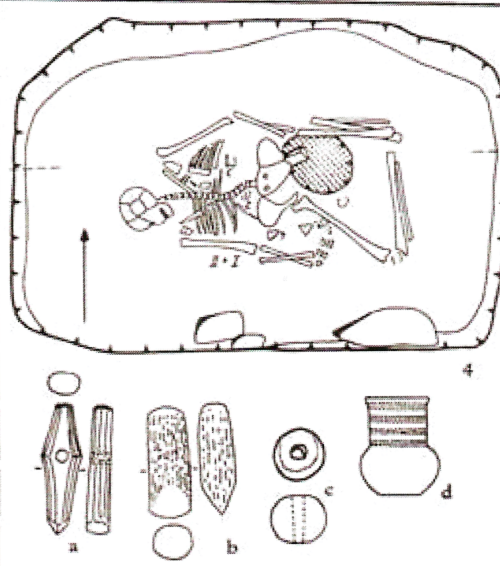
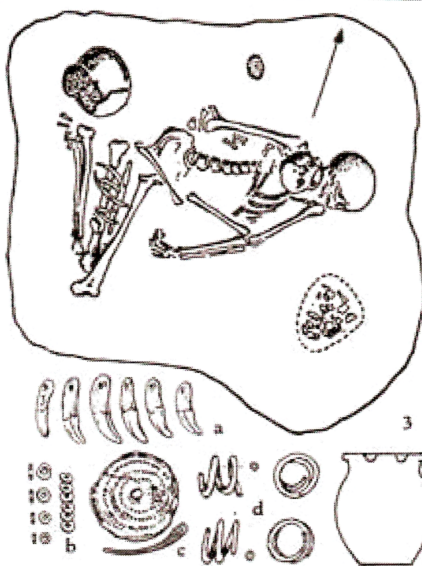
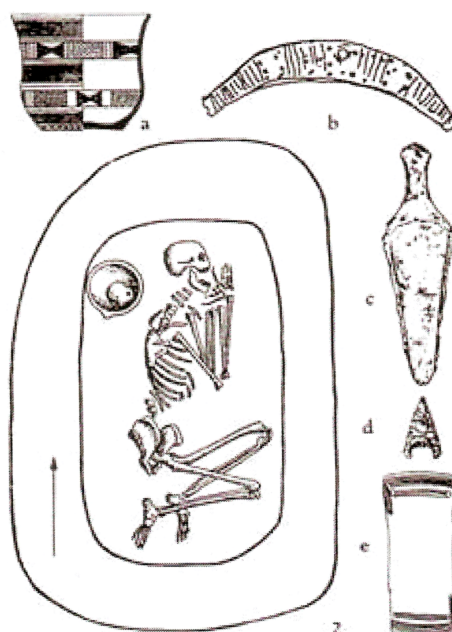

Obr. 4 - Kultura nálevkovitých pohárů. Pohřeb ženy s dítětem v zásobní jámě z Dobroměřic, okr. Louny (podle Neustupný 2008).

III.

IV.

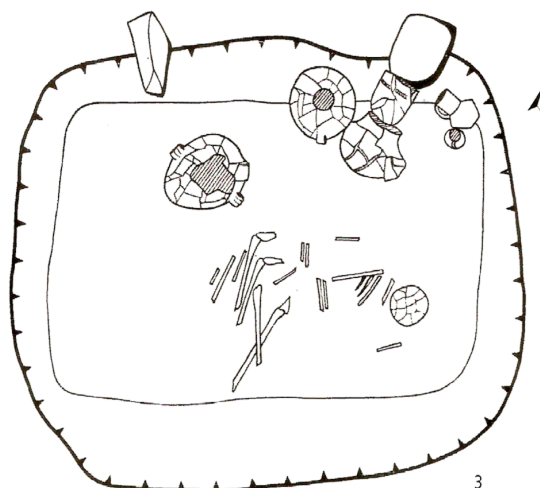
I.

II.

Obr. 5 - I. pohřeb ženy kultury se šňůrovou keramikou, II. pohřeb muže kultury se šňůrovou keramikou, III. pohřeb ženy kultury se zvoncovitými poháry, IV. pohřeb muže kultury se zvoncovitými poháry (podle Turek 2011).

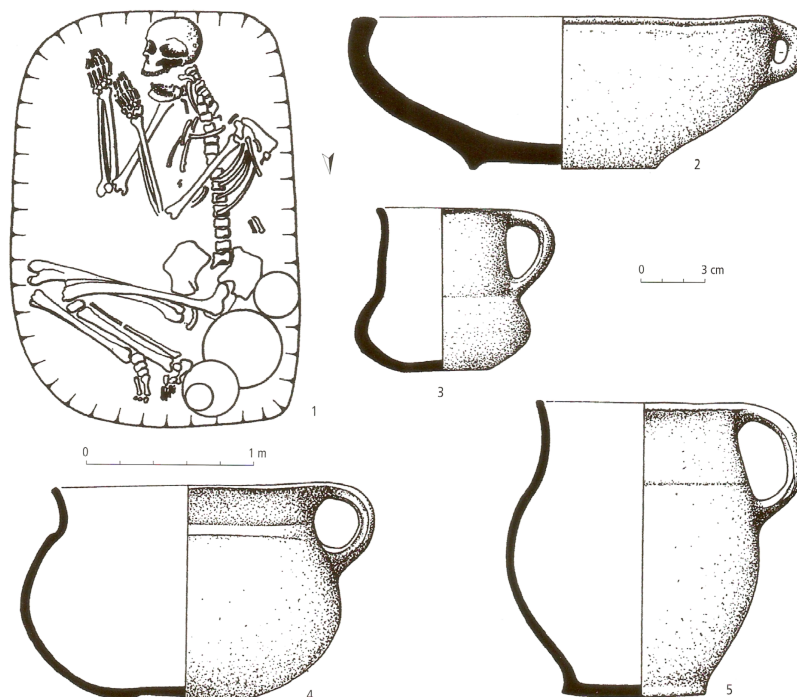
Obr. 6 - Ženský hrob kultury se šňůrovou keramikou z Prosetic, okr. Teplice (podle Neustupný ed. 2008).

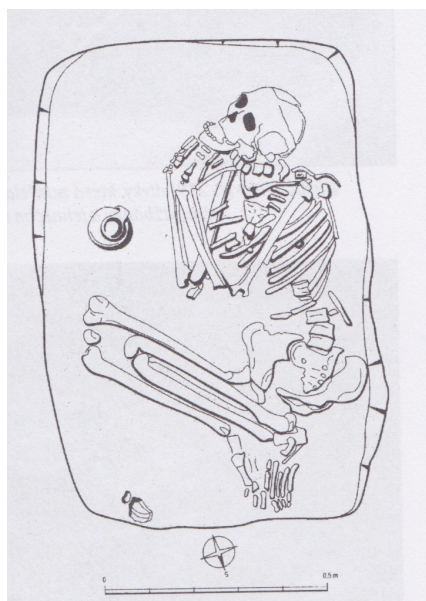
Obr. 7 - Ženský hrob kultury se šňůrovou keramikou z Vikletic, okr. Chomutov (podle Neustupný ed. 2008).

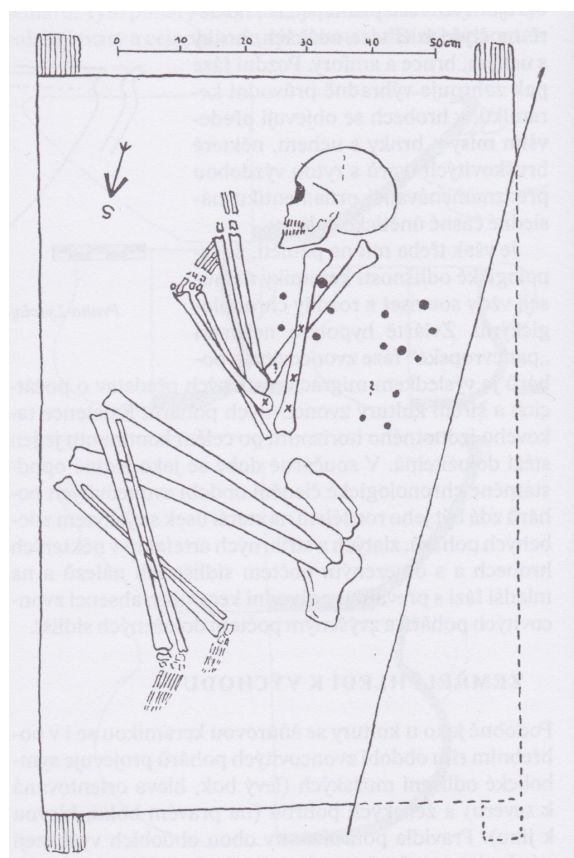
Obr. 8 - Pohřeb ženy z období kultury se šňůrovou keramikou. Z Lumbeho zahrady na Hradčanech (podle *Turek 2005d*).

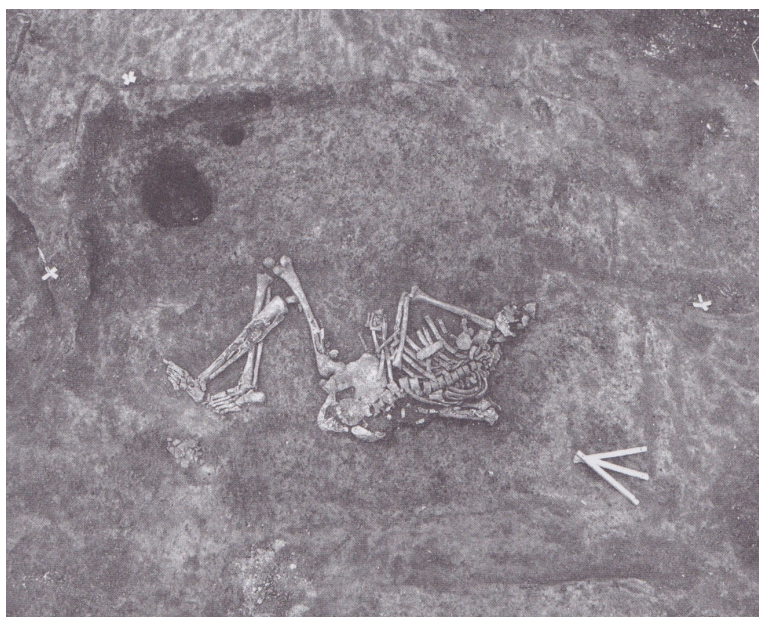
Obr. 9 - Pohřeb ženy kultury zvoncovitých pohárů s typickou keramickou výbavou. Velké Přílepy-Kamýk (podle *Turek 2008*).

Obr. 10 - Hrob staré ženy z období kultury se zvoncovitými poháry z Prahy-Záběhlic (podle *Turek 2005d*).

Obr. 11 - Ženský hrob kultury se zvoncovitými poháry v Praze-Lysolajích. Umístění knoflíků s V-vrtáním (podle *Turek 2005d*).

Obr. 12 - Pohřeb ženy ve věku 40-50 let se zvoncovitým pohárem z Vokovic 2 (podle *Turek 2005d*).

Obr. 13 - Kostrový pohřeb z období únětické kultury (Dřínov, okr. Kladno; podle *Jiráň 2008*).